

NEMCI

Súvislosť Nemcov a ich germánskych predkov so Slovenskom má už dvojtisícročnú históriu. V prvých piatich storočiach nášho letopočtu sa na území Slovenska vystriedali viaceré germánske kmene *Kvádovia*, *Markomani*, *Gepidi*, *Vandali*, *Ostrogoti* a ďalší. Azda najvýraznejšie stopy zanechali Kvádovia, s ktorými sa spája účinkovania Vanniovho kráľovstva, doložené honosnými hrobmi kvádskeho bojovníkov a kniežat. Pamiatkou po Kvádoch sú aj názvy rieky Váh a Hron. Interakcie s germánskymi kmeňmi máme doložené aj z obdobia po príchode Slovanov do karpatsko-podunajskej oblasti. K najznámejším príkladom patrí vojenské a vladárske účinkovanie franského kupca Sama (623–658). Z obdobia Nitrianskeho kniežatstva najvýznamnejším dokladom je písomná správa o prvom kresťanskom chráme na území Slovenska, ktorý dal knieža Pribina v Nitra vysvätiť (628) salzburskému biskupovi Adalrámovi pre svoju nemeckú manželku, pochádzajúcu z Bavorska. Aj meno ich syna Koceľa bolo odvodené z pôvodne bavorskej podoby Gozil (STEINHÜBEL 2004:77). Z bavorských kultúrnych a hospodárskych stredísk prichádzali kresťanskí misionári, obchodníci, remeselníci a ďalší špecialisti aj do rozmáhajúcej sa Veľkej Moravy, kde prispievali k presadzovaniu kultúrnych, no hlavne mocenských záujmov Východofranskej ríše. Väzby s nemeckými krajinami zohrávali významnú úlohu aj po vzniku Uhorského kráľovstva. Dokladom o migračných prúdoch, ktoré v období 11.–12. storočia prenikajú aj na územie Slovenska, sú názvy obcí typu *Nemce/Németi*, *Nemčice*, *Nemecká*, zastúpené vo viacerých regiónoch Slovenska. Osídľovanie Slovenska príslušníkmi nemeckého etnika je z časového hľadiska rozložené do rozsiahleho obdobia. Predovšetkým do časového úseku od 12. do 16. storočia, v menšom rozsahu aj do 17.–19. storočia. Najmohutnejší prúd nemeckých kolonistov spadá do obdobia po pustošivom tatárskom vpáde (1241). V druhej polovici 13. a v priebehu 14. storočia bol príliv Nemcov taký masívny, že z celkového počtu obyvateľov Slovenska, ktorý sa pre 15. storočia odhaduje na 500–550 tisíc osôb, početnosť Nemcov sa pohybovala na úrovni asi jednej pätiny (20 %). V tomto období sa sformovali najvýznamnejšie nemecké jazykové ostrovy na území Slovenska, ktoré kontinuálne pretrvali až do polovice 20. storočia. Možno preto oprávnene konštatovať, že nemecká kolonizácia má na Slovensku stredoveký základ. Skupiny nemeckých prisťahovalcov, ktoré zakotvili na Slovensku v období novoveku, či už to boli príslušníci náboženskej komunity anabaptistov/novokrstencov, ktorí sa usadili v 15.–17. storočí na západnom Slovensku lesnícki a drevorubačskí špecialisti, ktorí prišli v 16. – 18. storočí do viacerých oblastí

Slovenska, ako aj viaceré skupiny, svojou početnosťou a významom zaostali za stredovekou kolonizačnou vlnou.

Z neobyčajne veľkého časového rozpätia, ako aj z početnosti migračných prúdov, v ktorých prichádzali nemeckí prisťahovalci na Slovensko, vyplynulo, že k nám prichádzali z najrozličnejších nemeckých krajín a kolonizačných oblastí. Aj napriek vynaloženému úsiliu mnohých bádateľov určiť pôvod kolonistov podľa ich nemeckých nárečí, odpoveďou na tieto otázky sú zväčša iba nepodložené dohady. Aj keď skromnú, predsa však konkrétnu a aj relatívne spoľahlivú predstavu o pôvode nemeckých kolonistov poskytujú názvy obcí, ktoré vznikli podľa príslušnosti osadníkov k určitým kmeňovým spoločenstvám. Podľa Sasov zrejme dostala názov obec *Sása* (1266) v Gemeri a *Sásová* (1400) pri Banskej Bystrici. Od tohto nemeckého kmeňa odvodzovalo svoj pôvod aj *Spoločenstvo spišských Sasov* (1271). Od nemeckého kmeňa Švábov dostali názvy obce *Šváb* (1429) pri Kremnici, *Švábovce* (1268) pri Poprade a *Šváby* pri Prešove (VARSIK 1984:156, ŽUDEL 1984:111). V stredovekých latinsky písaných prameňoch sa kolonisti z nemeckých krajín nazývali najčastejšie jednoducho *hostia*, latinsky *hospites*. Bežné však bolo aj ich označovanie podľa kmeňovej a etnickej príslušnosti – *Bayern, Saxones, Swaben, Teutonici, Deutschen*, čiže Bavori, Sasi, Švábi, Teutoni, Nemci. Politická roztrieštenosť stredovekého Nemecka spomaľovala procesy integrácie nemeckého etnika, čo sa prejavovalo v pretrvávaní povedomia kmeňovej, napr. saskkej alebo švábskej identity. Obyvatelia Východofranskej ríše sa ako *Teutóni*, či názvom *Deutsch*, čo sa v nemčine chápalo ako etnonymum, čiže súhrnné etnické pomenovanie *Nemcov*, začalo používať až od 10.–11. storočia. Pre starých Slovanov boli germánske kmene cudzími spoločenstvami, ktorým nerozumeli. Keďže boli pre nich akoby *nemí*, nazývali ich *Nemec/Nemci*. Po 10. storočí tento názov od Slovanov prevzali aj Maďari, ktorí mu dali podobu *Német* (HUBINGER 1985:217, BEŇKO 1991:10, ONDRUŠ 2000:114, 146).

Sídelné oblasti Nemcov na Slovensku

Sídla nemeckých kolonistov na Slovensku nepredstavujú v súčasnosti, a nepredstavovali ani v minulosti, nejaký homogénny a ani kompaktný celok. Už v stredoveku sa sformovali tri rozsiahlejšie nemecké sídelné oblasti, v rámci ktorých sa vyhranili viaceré menšie regionálne útvary.

Sídelná oblasť Bratislava a okolie. Nemeckí hostia sa tu usadzovali jednak v starých vyľudnených dedinách, alebo osídľovali aj prázdne priestory a zakladali nové dediny. To spôsobilo, že v priebehu 13.–15. storočia sa výrazne ponemčilo široké územie Bratislavskej stolice. Hlavne regióny medzi Bratislavou a Modrou, na Záhorí po líniu Stupava – Vysoká pri

Morave a na Žitnom ostrove po Šamorín a Štvrtok na Ostrove. V 16.–17. storočí sa na Záhorí a v okolí Trnavy usadili habánski novokrstenci a v 18. storočí sa v malokarpatských lesoch usadili viaceré drevorubačské komunity zo Štajerska a Bavorska. V období stredoveku mali Nemci výrazné zastúpenie aj v tunajších mestách – Svätý Jur, Pezinok, Modra, Trnava a ďalšie. Najvýznamnejším strediskom nemeckého osídlenia v západoslovenskej oblasti bola Bratislava. Jej nemecký názov *Pressburg* bol odvodený zo staršieho názvu nemeckého pôvodu Bressalauspurc (907). Od získania mestských privilégií (1291) až do rozpadu Rakúsko-Uhorska si udržovala prevažne nemecký ráz. Na základe súpisu z roku 1624 z roku 1624 sa odhaduje, že v Bratislave mali Nemci 63 % zastúpenie. V roku 1900 sa k nemeckej národnosti prihlásilo ešte 50,3 %, avšak v roku 1930 už len 28,6 %. V tomto roku mali približne 1/4–1/3 podiel aj nemeckí obyvatelia v Petržalke (*Engeran*), v Devíne (*Theben*) a v Rači (*Ratzersdorf*). V malokarpatskej oblasti mali Nemci najvyššie zastúpenie v obci Limbach (*Limbach*) – 96,5 %. Na Žitnom ostrove sa v tom čase udržovala nadpolovičná prevaha Nemcov v Prievoze (*Obernfer*), Rovinke (*Waltersdorf*), Nových Košariskách (*Mischdorf*), Jánošíkovej (*Schildern*), Novej Lipnici (*Tartschendorf*) a v Moste na Ostrove (*Bruck an der Donau*). V roku 1945 žilo v západoslovenskej oblasti asi 50 tisíc Nemcov. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 2001 sa k nemeckej národnosti v tomto regióne prihlásilo 1342 osôb (VARSIK 1984, PÖSS 2000, 2005, FEDERMAYER 22003).

Sídelná oblasť Hauerland je rozložená na strednom Slovensku. Keďže jej centrami sú Kremnica a Nitrianske Pravno, označuje sa aj ako Kremnicko-pravniansky jazykový ostrov. Z nemeckých krajín sem prichádzali najmä banskí špecialisti, ktorí tu rozvinuli viaceré strediská banského podnikania. Podľa prevažujúceho výskytu ťažených nerastov dostali ich názvy aj prívlastky – *zlatá* Kremnica, *strieborná* Banská Štiavnica a *medená* Banská Bystrica.

Prevažná časť horských regiónov stredného Slovenska bola vo vrcholnom stredoveku ešte len riedko osídlená. Z iniciatívy kláštorov na Zobore, v Hronskom Beňadiku, v Znieve a Bzovíku, v priebehu 13.–14. storočia osídlili nemeckí kolonisti mnohé dediny v horných úsekoch Nitra, Hrona a Turca. Keďže poľnohospodárska pôda sa tu získavala klčovaním a žiarením/vypaľovaním lesných porastov, celá tretina z tunajších takmer troch desiatok nemeckých osád má v ich nemeckých názvoch koncovku – *hau* od slovesa *hauen* = klčovať, vypaľovať. Podľa tejto jazykovej zvláštnosti nemeckých osád – *Beneschau* (Vyšehradné), *Drexelhau* (Janova Lehota), *Glaserhau* (Sklenné), *Kuneschau* (Kunešov), *Krickershau* (Handlová), *Honneschau* (Lúčky), *Neuhau* (Nová Lehota), *Schmiedshau* (Tužiná) – bola stredoslovenská nemecká oblasť pomenovaná *Hauerland*. Prevažná časť nemeckých osád v tejto oblasti vznikla ako súčasť infraštruktúry tamjších stredísk banského a hutníckeho

podnikania, s ktorým sa spája vysoká spotreba dreva, dreveného uhlia, povozníctva a ďalších činností. V okolí Kremnice takúto funkciu plnili Kremnické Bane (*Johannesberg*), Kunešov (*Kuneschau*), Krahule (*Blafus*), Horný a Dolný Turček (*Ober-, Unterturz*) a ďalšie. Na podobných princípoch sa sformoval aj reťazec nemeckých osád v okolí Nitrianskeho Pravna, pôvodne Nemeckého Pravna – Chvojnica (*Fundstohlen*), Malinová (*Zeche*), Tužina (*Schmiedshau*), Klačno (*Gaidel*), Brieštie (*Bries*), Vyšehradné (*Beneschhau*), Solka (*Bettelsdorf*) a ďalšie.

V polovici 20. storočia žilo v stredoslovenskej oblasti asi 40 tisíc Nemcov. Vo väčšine Nemcami osídlených obcí mali nadpolovičné až 90 % zastúpenie. Z miest sa k nemeckej národnosti najviac hlásilo v Nitrianskom Pravne (77,3 %) a v Handlovej (60,5 %). V ostatných mestách bolo pôvodné nemecké obyvateľstvo už zväčša poslovenčené, takže k nemeckej národnosti sa hlásila iba nepatrná časť ich obyvateľov – Kremnica (13,5 %), Banská Bystrica (4,4 %), Banská Štiavnica (1,5 %). Pri sčítaní obyvateľstva v roku 2001 sa k nemeckej národnosti v tejto oblasti prihlásilo asi 1 500 osôb (PÖSS 2000, 2005, HORVÁTHOVÁ 2002).

Sídlná oblasť Spiš sa člení na tri nemecké podoblasti. Horný Spiš zahrnoval nemecké osídlenie v údolí riek Poprad a Hornád. Tu vzniklo *Spoločenstvo spišských Sasov* (1271), do ktorého začiatkom 14. storočia patrilo tridsať nemeckých sídiel s dominanciou Levoče, Kežmarku a Spišskej Kapituly. Druhý nemecký región sa sformoval na dolnom Spiši v údolí rieky Hnilec a jej prítokov. Rozvinula sa tu druhá najvýznamnejšia banícka oblasť Slovenska so strediskami Gelnica, Smolník, Dobšiná, Spišská Nová Ves, Krompachy a ďalšie. Osobitnú skupinu nemeckých osád dolného Spiša predstavujú obce Štós, Nižný Medzev a Vyšný Medzev v údolí rieky Bodva, ktoré sa preslávili železiarskou výrobou.

Približne v polovici 20. storočia žilo na Spiši asi 35 tisíc Nemcov. V prevažnej časti Nemcami osídlených lokalít sa v tomto období prihlásila k nemeckej národnosti nadpolovičná až dvojtretinová časť tamojšieho obyvateľstva. Viac ako 80 % Nemcov žilo v Starej Lesnej (*Altwaldorf*), Žakovciach (*Eisdorf*), Podhoranoch (*Malthern*), Lomničke (*Kleinloninitz*), Chmeľnici (*Hopgarten*), Mníšku (*Einsiedel*), Smolnickej Hute (*Schmölnitzhütte*) a Nižnom Medzeve (*Untermetzen – Seifen*). Niekdajšie prevažne nemecké mestá boli už značne poslovenčené – Gelnica (49,7 % Nemcov), Kežmarok (39,8 %), Spišská Sobota (29,7 %), Levoča (8,7 %) atď. V roku 2001 sa k nemeckej národnosti prihlásilo z tejto oblasti asi dve tisíc osôb (ŽUDEL 1984, PÖSS, 2005, HORVÁTHOVÁ 2002).

Šoltýske dediny a privilegované mestá

Po ničivom tatárskom vpáde (1241) sa Uhorsko stalo populačne a hospodársky značne zdevastovanou krajinou. Východisko z tejto situácie sa panovnícky dvor podujal hľadať pozývaním *hostí*, hlavne z rozvinutých nemeckých krajín. Motívom tejto imigračnej a kolonizačnej politiky malo byť posilnenie hospodárskeho a obranného potenciálu krajiny. Ukázalo sa, že to bolo uvážené a aj efektívne rozhodnutie. Hlavne preto, lebo hostia prinášali so sebou nové právne zvyklosti, vyspelé výrobné technológie v baníctve a hutníctve, rozvinuté formy remesiel a obchodu, ako aj s tým všetkým súvisiaci rozvoj stredovekých miest. Príchodom hostí sa Uhorsko otvorilo civilizačnému prúdeniu zo západoeurópskych krajín. Urobilo najrozhodujúcejší krok k jeho europeizácii. Úžitok z týchto inovácií mala nielen krajina, ale aj jej panovník. Jednak preto, že príjmy z hospodárskych činností hostí smerovali do kráľovskej pokladnice, čo predstavovalo významnú protiváhu rastúcej moci vysokej šľachty. Mestá okrem toho predstavovali, spolu so sústavou opevnených hradov, obrannú hrádzu proti nepriateľským vojskám. Možno teda zhrnúť, že pozvanie a účinkovanie nemeckých kolonistov bolo nepochybne progresívnym javom v civilizačnom a kultúrnom napredovaní Uhorska, a v rámci neho hlavne Slovenska.

Hostia z nemeckých a ďalších západoeurópskych krajín boli ochotní prijať pozvanie do Uhorska s podmienkou, že sa pri organizovaní svojho života v novej domovine budú môcť riadiť právnymi zvyklosťami, ktoré si prinášali so sebou a ktoré bude panovník uznávať ako ich osobitné slobody, výsady či privilégia. Pre tieto právne normy, ktoré sa na Slovensku udomácnili s nemeckými hosťami, sa zaužíval názov *nemecké právo*. Na Slovensku sa uplatňovalo hlavne *magdeburské právo* za severonemeckých oblastí a *Norimberské právo* južnonemeckých švábskych oblastí. Keďže pri zavádzaní týchto právnych noriem sa zohľadňovali aj niektoré zvyklosti domáceho obyvateľstva, princípy nemeckého práva sa modifikovali do podoby napr. *krupinského, žilinského, kremnického, gelnického* alebo *spišského práva*. Hostia uplatňovali nemecké právo pri vytváraní nielen mestských, ale aj dedinských sídiel. Pri uplatňovaní týchto právnych noriem sa spolu s hosťami zúčastňovalo aj domáce obyvateľstvo.

Zásady nemeckého dedinského práva sa využívali hlavne pri doosídľovaní redšie obývaných oblastí. Založením novej alebo dosídlením spustnutej dediny bol poverený jeden spomedzi nemeckých hostí, za čo mu prináležalo dedičné právo na richtársky úrad, ako aj z neho vyplývajúce rôzne majetkové výhody a sudcovské právomoci. Takýto lokátor a dedičný richtár sa nazýval *šoltýs* alebo *fojt*. Inštitúcia stredovekého *šoltýstva* sa doposiaľ po celom území Slovenska uchováva v podobe priezvisk *Šoltýs, Šoltés, Škultét, Škultéty, Šulc,*

Šolc, Fojt, Fojtko, Fojtík. Hlavným prínosom nemeckého práva bola vyššia zainteresovanosť roľníkov na zvyšovaní poľnohospodárskych výnosov. V porovnaní s dedinami, ktoré sa riadili domácim zvykovým právom, pri ktorom roľníci nemohli disponovať obhospodarovanou pôdou, odvádzali prevažne naturálne dávky a robotovali podľa vôle zemepána, zásady nemeckého práva spočívali na výhodnejších vzťahoch k pôde a zemepánovi. Takíto roľníci mohli slobodne disponovať so svojim nehnuteľným majetkom. Všetci obyvatelia dostali dedičný lán pôdy, ktorý mohli predávať, zálohovať či inak s ním nakladať. Voči zemepánovi mali presne stanovené finančné poplatky, nevzťahovali sa na nich robotné povinnosti (SOKOLOVSKÝ 1991:6, BEŇKO1991:11).

Za najvýznamnejší prínos hostí a nimi udomácnených právnych noriem sa považuje rozvoj miest. Proces premeny dedinských sídiel na mestá sa dynamizoval v oblastiach rudných ložísk, v rozvinutejších podhradiach a na významnejších ťahoch a križovatkách ciest. Podľa prevažujúceho hospodárskeho zamerania sformovali sa banské, remeselnícko-obchodné a poľnohospodárske mestá. Do konca 13. storočia vzniklo na území Slovenska asi 30 privilegovaných miest, v priebehu 14. storočia k nim pribudlo ďalších 60, takže na prelome 14. a 15. storočia bolo na Slovensku asi 100 výsadných miest a mestečiek v právnom zmysle. Spomedzi najvýznamnejších miest Uhorska, ku ktorým patrili slobodné kráľovské mestá a slobodné banské mestá, viac než polovica bola na území dnešného Slovenska, ktoré sa stalo najurbanizovanejšou časťou celej krajiny. Hlavným mobilizačným činiteľom mestotvorných procesov boli panovníkom udeľované mestské privilégia/výsady podľa nemeckého – magdeburského alebo norimberského práva. V zmysle týchto výsad mestá boli vyňaté spod právomoci zemepánov a stolíc, podliehali priamo panovníkovi. Ten im formou donácií a výsadných listín zaručoval správnu aj súdnu nezávislosť/autonómiu, právo slobodnej voľby richtára a mestskej samosprávy, ako aj rôzne ďalšie práva a slobody, za čo platili do kráľovskej pokladnice mestskú daň. Najstaršie mestské výsady získali Trnava (1238), Krupina (1241), Košice (1248), Nitra (1248), Banská Štiavnica (1255), Banská Bystrica (1255), Nemecká Ľupča (1263), Komárno (1265), Kežmarok (1269), Gelnica (1270), Bratislava (1291), Prešov (1299) a spišskí Sasi, ktorí dostali kolektívne privilégium v roku 1271 (SEGEŠ 2005, BEŇKO 1991).

Aj keď značná časť stredovekých miest vznikala zo starších domácich podhradných, banských a trhových osád, rozhodujúci podiel na ich vzniku a stvárňovaní mali hostia zo západoeurópskych, hlavne z nemeckých krajín. Vo väčšine formujúcich sa miest mali Nemci nielen početnú prevahu, ale vďaka udeleným výsadam zaujali v nich dominantnú, niekde priam monopolnú pozíciu pri rozhodovaní o najdôležitejších stránkach hospodárskeho života

a správy mesta. V niektorých mestách, ako napr. v Kežmarku, si hostia udelenými výsadami zabezpečili vykonávanie remesla výlučne len pre seba a pre svojich potomkov. Podmienkou prijatia do cechu, ale aj za nového mešťana, bola nemecká národnosť. V niektorých mestách spočiatku aj právo svedčiť pred súdom prislúchalo iba Nemcom. Hoci od 15. a 16. storočia sa na správe a hospodárskom živote miest začali čoraz výraznejšie podieľať aj Slováci a Maďari, dominancia Nemcov pretrvávala aj v nasledujúcich storočiach (ŠPIESZ 1972, BEŇKO 1991, SEGEŠ 2005).

Atribút výsadnosti stredovekých miest bol skoncentrovaný predovšetkým v ich autonómnej samospráve. Podstata a význam tejto sociálnej a právnej vymoženosti sú obsiahnuté v starom nemeckom úsloví *Stadtlaft macht frei/Mestské ovzdušie oslobodzuje*. Zvýraznená je v ňom skutočnosť, že obyvatelia slobodných kráľovských miest boli oslobodení spod feudálnej/podanskej závislosti, čím nadobudli osobnú slobodu a z nej vyplývajúce občianske práva. Tie boli zakotvené predovšetkým v tom, že každý mešťan mal právo voliť predstavenstvo mesta, čiže richtára, členov mestskej rady ako aj ďalších hodnostárov mestskej samosprávy. O tom, že základné princípy samosprávy miest boli na Slovensku importom a z nemeckých krajín, svedčia naposol nemecké názvy príslušných funkcií. Hlavným predstaviteľom mesta vo vnútri komunity i navonok, bol richtár (*Richter*). Popri reprezentácii mesta mal rozsiahle právomoci v mestskom súdnictve. Druhým najvýznamnejším funkcionárom bol mešťanosta (*Bürgermeister*), ktorý viedol administratívu a hospodársku agendu. Na poriadok v meste dohliadal mestský kapitán (*Stadtkapitän*). Vo väčších mestách mal kapitán aj pomocníkov (*Viertelhauptman*) a osobitných požiarnikov (*Feuerbeschauer*). V Bratislave záležitosti vinohradníctva spravoval mestský pergmajster (*Pergmeister*). Mali aj mestských lesníkov (*Waldforscher*), trhového richtára (*Marktrichter*), mýtnika (*Mauthner*), výbercu daní (*Einnehmer*), komorníka (*Commerer*), pisára (*Commerchreiber*) a tiež aj vlastného kata (SEGEŠ 2005, FEDERMAYER 2003).

V hospodárskom, spoločenskom a kultúrnom živote miest celé poltisícročie významnú funkciu plnili cechy. V európskych krajinách sa rozvinuli viaceré typy cechovníctva – anglický, francúzsky a nemecký. Keďže v slovenských mestách sa usadzovali prevažne remeselníci z nemeckých krajín, spolu s nimi sa udomácnil u nás práve *nemecký typ* cechov. Aj samotný názov *cech* je odvodený z nemeckého slova *Zeichen*, čiže z charakteristického znaku, ktorý používali cechy na svojich truhliciach, zástavách či pečatidlách. Cechy boli organizovanými združeniami remeselníkov jedného alebo aj viacerých príbuzných povolání. Princípy organizácie cechov sa v priebehu ich dlhodobého jestvovania (14.–19. storočia) vyvíjali a menili, zachovávali si však charakter stredovekej patriarchálnej demokracie,

ustálenú štruktúru a aj hierarchiu. Každý cech sa riadil svojim štatútom/artikulami, v ktorých boli podrobne rozpísané práva a povinnosti cechu a jeho členov. Prostredníctvom týchto štatútov presadzovali nemeckí hostia a ich potomkovia rôzne privilégia, ktoré im boli udelené pri ich príchode. Reč týchto privilégií umožňovala nemeckým remeselníkom v mnohých mestách presadiť a potom aj dlho udržiavať ich monopolné postavenie. Tak napr. v štatúte kremnických ševcov z roku 1508 sa hneď v prvom bode hovorí:

„Keďže richtár a rada mesta ustanovili tento poctivý ševcovský cech ako nemecký, nech je v ňom miesto len pre nemeckých majstrov a cechmajstrov. Do cechu preto nemožno prijať alebo odporúčať na prijatie takého jednotlivca, nech je to majster alebo tovariš, čo je Slováč, a to či už v tom zmysle, že robí na slovenský spôsob, alebo že je slovenskej národnosti, a to na večné časy. Takisto sa nijaký Slováč ani Maďar nesmie u tunajších majstrov učiť remeslo (ŠPIESZ 1972:53).

Dlhodobé nemecko-slovenské spolunažívanie napokon prelomilo bariéru uzatvárania sa cechov nemeckých remeselníkov. Akže štatúty remeselníckych cechov slobodných miest z 15. storočia sú bez výnimky nemecké, od polovice 16. storočia sa začínajú objavovať aj štatúty slovenské. Za zmeneným jazykom štatútov možno predpokladať zmenené národnostné pomery, stratu vedúcej úlohy nemeckých remeselníkov v tom-ktorom remesle a v jeho cechovej organizácii alebo rozšírenie sa toho-ktorého remesla v meste z iniciatívy remeselníkov inej ako nemeckej, spravidla slovenskej národnosti. Čo je však pozoruhodné, že aj napriek zintenzívňujúcemu sa slovakizačnému procesu v slovenských mestách a ich cechoch, základné názvoslovie, ktoré sa spájalo s organizačnými princípmi cechov, ako aj s výrobnými postupmi jednotlivých remesiel, zostávalo nemecké. Nielen v bežnom hovorovom jazyku, aj v slovenčine napísaných cechových štatútoch či iných písomnostiach. Mnohé odborné výrazy z cechovej a remeselníckej terminológie v slovenčine zdomácnili. Napr. slová *cech*, *majster*, *cechmajster*, *cechová láda/truhlica*, *vandrovná knižka*, *majstrovský kus*, v minulosti aj *majstrovský štuk*, *šacovať* (posudzovať kvalitu remeselného výrobku), *vagabund*, *fušer* (názvy nevyučených alebo neorganizovaných výrobcov). V kultúrnej pamäti a v slovnej zásobe hovorovej slovenčiny pretrvávajú z nemčiny prevzaté slová z viacerých desiatok remesiel, ktoré sa u nás rozvinuli vďaka nemeckým kolonistom (DORULA 1977).

Hostia z nemeckých a ďalších západoeurópskych krajín, ktorých kráľ Belo IV. po tatárskom plienení (1241) pozval, aby pomohli hospodársky zveľadiť spustošenú krajinu, priniesli do Uhorska nielen právne normy progresívnejšieho usporiadania spoločnosti, vyspelú remeselnú výrobu so špičkovou technológiou a organizáciou, ale aj novú koncepciu stredovekých miest. Bola to urbanistická koncepcia, ktorá zohľadňovala potreby dynamicky

sa rozvíjajúcej remeselnej výroby, domáceho aj diaľkového obchodu, početnej a sociálne rozvrstvenej mestskej komunity, ako aj jej mnohoraké hospodárske, sociálne, samosprávne, náboženské, kultúrne, obranné a aj reprezentačné potreby. Početným funkciám mesta sa vyšlo v ústrety tak, že jeho urbanistická osnova sa začala rozvíjať od priestranného, zväčša štvorcového námestia a zároveň aj trhoviska. Okolo námestia boli zoskupené domy najbohatších mešťanov a patricijov. Spočiatku stáli ako vežové a blokové monumentálne stavby v strede parciel. Súvislá uličná zástavba meštianskych domov sa zaužívala až od 15. storočia. V tom čase si mešťania začali stavať domy s rozvinutejšími pôdorysmi s hĺbkovou zástavbou pozdĺž parcely, od ulice s prejazdom alebo sieňového typu. Vo frontálnej uličnej čiare mali domy farebne riešené fasády s kvádrovaním a obrubami, dekoratívne riešené šambrány okien a portály brán s kamennými detailami, interiéry s rebrovými klenbami a zdobenými stropmi. Uprostred námestia stáli najhonosnejšie verejné stavby – mestská katedrála a radnica. V okružných uliciach boli sústredené domy ostatných mešťanov a remeselníkov, smerom k hradbám zasa obydlia mestskej chudoby. Slobodné mestá s kráľovskými výsadami museli mať opevnenie s vencom hradných múrov, baštami a vežami mestských brán, s vodnou priekopou, často aj s kláštorom a špitálom pri hradbách. Takáto urbanistická podoba slobodných kráľovských miest sa vyhranila v 14.–15. storočí. Mestá, ktorým bol udelený štatút mestských pamiatkových rezervácií, si ju uchovávajú až do súčasnosti (HUSOVSKÁ 1994).

Pôvod nemeckých kolonistov, ich vysoká koncentrácia v mestách, dôvody ich pozvania obsiahnuté aj v ich privilégiách, ako aj pravidelné hospodárske, obchodné, kultúrne, príbuzenské a ďalšie kontakty či väzby s pôvodnou domovinou spôsobovali, že urbanistická a architektonická podoba stredovekých miest na Slovensku sa rozvíjala pod výrazným vplyvom západoeurópskych, hlavne nemeckých kultúrnych stredísk. Existujú o tom nespočetné umeleckohistorické analýzy. Vzťahujú sa hlavne na staviteľské prejavy zo 14.–15. storočia, ktorých tvorcovia boli príslušníkmi stavebných dielní z rôznych nemeckých miest. Taktiež aj na stavby, ktoré programovo vznikli podľa už jestvujúcich predlôh či vzorov. Ako príklad možno uviesť gotickú katedrálu Sv. Alžbety v Košiciach, ktorá bola postavená podľa vzoru kostola sv. Viktora v Xantene pri Rýne. K príkladom tohto druhu patria aj dve najstaršie architektonické pamiatky z Bratislavy. Pri utváraní novej urbanistickej koncepcie tohto mesta v polovici 13. storočia významnú úlohu zohrala rodina, ktorá prišla z Nemecka na pozvanie uhorského kráľa a jej zakladateľom bol kupecký podnikateľ Jakub. V roku 1279 bol Jakub richtárom podhradskej osady. Bratislava mu vďačí za najvzácnejšiu profánnu stavebnú pamiatku, ktorá bola pôvodne patricijským obydlím s vlastnou obrannou vežou. Na prelome

14. a 15. storočia z viacerých meštianskych vežových domov, najbohatších obchodníkov, ich stavebným zjednotením vznikla budova bratislavskej radnice, na ktorej je aj dnes viditeľná veža pôvodného domu richtára Jakuba. Typ stredovekých vežových domov, doložených v Bratislave aj v Banskej Bystrici, si nemeckí hostia stavali podľa vzoru patricijských obydlí, aké boli v tom čase bežné najmä v nemeckých mestách Regensburg, Passau, Norimberg a ďalšie.

Rodina Jakuba s hodnosťou dedičného richtára si dlho udržovala autoritu a dominantnú pozíciu v živote Bratislavy. Trvala aj v čase, keď sa začala veľká prestavba dómu sv. Martina, pri ktorej zohrala rodina richtára Jakuba hlavnú iniciátorskú úlohu. Táto rodina finančne dotovala aj cirkevnú správu v Bratislave, pričom z jej radov vzišli aj viacerí kňazi a kanonici. Umelecký historik Václav Mencl a ďalší bádatelia dospeli k názoru, že pravdepodobne švábsky pôvod richtára Jakuba, ako aj obchodné styky tejto rodiny s niekdajšou vlasťou, zrejme súvisia aj so švábskym štýlom začatej prestavby dómu sv. Martina na začiatku 14. storočia. Švábska stavebná huta pracovala na stavbe aj v druhej polovici 14. storočia. Vtedy sa na realizácii tohto diela angažoval vtedajší hlavný zástupca a reprezentant mesta, Jakubov vnuk Jakub II, ktorý predĺžil rodový vplyv na správu mesta až do sedemdesiatych rokov. V neskoršom období sa na realizácii tejto významnej pamiatky podieľali aj ďalšie stavebné huty či stavitelia, ktorí na nej uplatnili novšie slohové princípy, ako aj štýlové ohlasy z viacerých staviteľských škôl a stredísk. Svätomartinský chrám je dokladom nielen rôznych nemeckých a ďalších západoeurópskych inšpirácií a vplyvov, ale aj dokladom ich transformácie na konkrétne miestne podmienky, ako aj dokladom variačného úsilia a odvahy modifikovať kultúrne vzory individuálnym umeleckým prístupom jednotlivých realizátorov tohto diela. Radnica a dóm sv. Martina v Bratislave môžu poslúžiť ako príklad princípov, uplatňovaných pri formovaní urbanistickej a architektonickej podoby našich stredovekých miest (HOLČÍK 2006, HUSOVSKÁ 1994, ŽÁRY 1990).

Baníctvo a vinohradníctvo

Nemecká kolonizácia na Slovensku sa nespájala iba s doosídľovaním riedko obývaných regiónov a s rozvojom miest. Hostia z nemeckých krajín uplatnili svoj vplyv aj na viacerých ďalších úsekoch hospodárskeho života v stredovekom Uhorsku. Na území Slovenska sa ich inovačné účinkovanie azda najvýraznejšie prejavilo v baníctve a vo vinohradníctve.

Baníctvo má na Slovensku dávnu, už asi štyri tisícročia trvajúcu históriu. V banskoštiavnickom revíri zanechali stopy o svojej banskej činnosti už Kelti, po nich Rimania a po príchode do Karpatskej kotliny aj Slovania. O intenzívnom banskom pôsobení

Slovanov, ako aj o slovanskom pôvode početných banských osád, z ktorých viaceré sa stali neskôr významnými banskými mestami, svedčia aj ich názvy – *Štiavnica, Kremnica, Bystrica, Ľubietová, Belá, Baňa, Banky, Rudno, Vyhne, Hodruša, Staré Hory, Špania Dolina* a ďalšie. Dokladom toho, že naši slovanskí i slovenskí predkovia poznali dolovanie a spracúvanie rôznych rúd už pred kolonizáciou Nemcov, je staré banícke názvoslovie so staroslovanskými koreňmi – *kutať, baňa, ruda, stupa, dobývati rudu, prepaľovati zlato* (VOZÁR 1993, BLANÁR 1961).

V období Veľkej Moravy, ako aj v počiatkoch arpádovského Uhorska sa na území Slovenska využívali iba ľahšie dostupné povrchové vrstvy rudných žíl z tzv. oxidačnej zóny. Keď sa táto zóna vyčerpala, počnúc 12. storočím začali do stredoslovenskej banskej oblasti prichádzať skúsení kolonisti z nemeckých krajín, predovšetkým z Tirolska a zo Saska. S príchodom týchto špecialistov začala sa zavádzať technológia podpovrchového/hlbinného baníctva, ktorá spočívala na vyhlbovaní podzemných šácht a štôlní. Kolonisti priniesli aj lepšie tepelné spracovanie rúd ich zolovňovaním v hutách, ako aj nový spôsob organizácie banského podnikania. Vďaka týmto inovačným prínosom nemeckých kolonistov, staré slovanské banské osady sa začali po urbanistickej a právnej stránke pretvárať na stredoveké banské mestá s početnými kráľovskými privilégiami. Táto premena sa udiala v priebehu 13.–14. storočia. Ako prvá dostala mestské výsady *Banská Štiavnica* (1237), potom nasledovali *Banská Bystrica* (1255), *Kremnica a Pukanec* (1328), *Nová Baňa* (1346), *Ľubietová* (1379) a *Banská Belá* (1453). Okrem týchto slobodných kráľovských banských miest sformovali sa v stredoslovenskej banskej oblasti aj mnohé ďalšie banícke osady, mestečká a mestá, ktoré sa takisto usilovali dostať od panovníka najvyššie výsady, čo sa im však nepodarilo. Druhá najvýznamnejšia banská oblasť vznikla na východnom Slovensku, v ktorej sa k najvýznamnejším pozíciám dopracovali *Gelnica, Spišská Nová Ves, Rožňava, Dobšiná, Smolník* a ďalšie. Vďaka kráľovským privilégiám, ako aj odborným prínosom v baníckej a hutníckej činnosti, nadobudli Nemci na tomto hospodárskom úseku ekonomickú i mocenskú prevahu. Začiatkom 16. storočia vo všetkých banských revíroch Slovenska patrilo Nemcom väčšina baní, rudných mlynov, hút a iných výrobných zariadení. Na prelome 15. a 16. storočia sa najvýznamnejším banským strediskom stala Banská Bystrica. Prispela k tomu najmä rodina Fuggerovcov z juhonemeckého Augsburgu. Ovládnutím tamojších medených baní a uplatnením princípov tzv. nemeckého raného kapitalizmu, stali sa Fuggerovci najvplyvnejšími podnikateľmi s med'ou v celoeurópskom meradle. V 17. a 18. storočí sa strediskom najprogressívnejších trendov uhorského aj európskeho baníctva stala Banská Štiavnica. V roku 1627 zásluhou Gašpara Weindla sa v Hornej Bieberovej štôlni po prvý raz

použil pušný prach na trhanie hornín. Bol to v celosvetovom meradle revolučný krok v technike dobývania rúd, vďaka ktorému namiesto ručného sekania pomocou kladiva a železka, nastúpila nová a značne efektívnejšia metóda. S tým súviselo aj zavedenie väčšieho banského vozíka, ktorý sa z Banskej Štiavnice pod názvom *uhorský hunt* rozšíril aj do banských revírov viacerých európskych krajín. Po prechode na hlbinnú ťažbu sa najväčším problémom baníctva stali spodné vody, ktoré zatápali bane. Pri riešení tohto problému najväčšie úspechy dosiahla dynastia Hellovcov, najmä Matej Kornel Hell a jeho syn Jozef Karol Hell. V spolupráci s ďalšími špecialistami, akým bol aj Samuel Mikovini, zaslúžili sa o svetovú slávu banskoštiavnického baníctva. Vybudovali veľkolepý a dômyselný vodohospodársky systém vyše 40 zberných nádrží vody nazývaných *tajchy*. Zhromažďovala sa v nich voda, ktorá poháňala veľkokapacitné čerpadlá pri odvodňovaní zaliatych baní. Nemeckí špecialisti sa významnou mierou podieľali aj na zrode a úspešnom účinkovaní Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici (1762–1919). K jej najvýznamnejším profesorom patrili Mikuláš Jozef Jacquin, Krištof Trangott Delius, Ignác Born, Alojz Wehrle, H. J. Bidermann a ďalšie (KAMENICKÝ 2006:148).

Hostia a kolonisti z nemeckých krajín, ktorí sa usadili na území Slovenska na sklonku stredoveku, najsilnejšie pozície zaujali v baníctve. Súviselo to do značnej miery s tým, že správa banských miest, hlavne po nástupe Habsburgovcov na uhorský trón (1526), podliehala priamo panovníckemu dvoru. Bolo preto prirodzené, že úradnou rečou v banských mestách, ako aj v banských komorách, na banských súdoch a v iných banských úradoch, bola dlho nemčina. V banských mestách na Slovensku sa nemčina udržovala nielen ako úradný, ale aj ako hovorový a písomný jazyk, pretože v týchto mestách mali príslušníci nemeckého etnika pomerne vysoké zastúpenie. V roku 1880 mali Nemci v Banskej Bystrici 19,5 %, v Banskej Štiavnici 10,0 %, v Dobšinej 66,1 %, v Gelnici 71,3 %, v Kremnici 72,3 %, Spišskej Novej Vsi 29,9 %, pričom možno opodstatnene predpokladať, že v predchádzajúcich storočiach bol podiel nemeckého obyvateľstva ešte vyšší (MAJO 2006). Keďže počas celého stredoveku, v mnohých revíroch až do 17.–18. storočia, banské podnikanie bolo prevažne v rukách nemeckých ťažiarov a baníkov, spolu s nimi zapustilo na Slovensku neobyčajne silné korene aj nemecké názvoslovie, ktoré sa spájalo s banskou a hutníckou činnosťou. Z nemčiny odvodená banícka terminológia pretrvávala v banských mestách a mestečkách aj potom, keď v nich nadobúdalo prevahu slovenské obyvateľstvo, takže hlavným hovorovým a písomným jazykom sa namiesto nemčiny stávala slovenčina. Ako prvý na to poukázal v polovici 18. storočia Ján Vozáry, keď z nemčiny prekladal do slovenčiny *Maximilánov banský poriadok* z roku 1573. V poznámke k tomu prekladu (1759) uviedol, že všetky slová nemohli byť do

slovenčiny preložené, pretože „pri banskom obchode tak dobre u Slovákou jako u Nemcou termíny nemeckie vždy jse zachovaly a až posavad jse takove zachovavaji. Nebo kdy by všecko bolo do slovenčiny preložene, nemohol by tomu žaden bansky člověk rozumeti, co jse to mluvi“ (RATKOŠ 1951). V slovenských textoch zo 16.–18. storočia, ktoré sa dotýkajú banskej činnosti, zastúpené sú nespočetné banícke termíny s nemeckým jazykovým základom: *gverk*, *gveršaft*, *gverstvo*, *linšaftnik*, *haviar*, *pergmon*, *bergman*, *dingovník*, *bergmajster*, *šichtmajster*, *bergrichter*, *hutman*, *aušusník*, *kramrichter*, *komorhof*, *šachta*, *štólňa*, *erbštólňa*, *fárat*, *hámrik*, *graca*, *štanga*, *farta*, *bruotvan*, *púr*, *hunt*, *halňa*, *šadovať*, *šmelcovat*, *frišovať*, *šliamovať*, *šurfovať*, *šadverk*, *šurf*, *liach*, *luon*, *handel*, *hámor*, *mütung* atď. (BLANÁR 1961, DORUĽA 1977).

Prítomnosť nemeckých kolonistov zanechala na Slovensku výrazné stopy aj v chotárnom názvosloví. Chotárne či iné terénne názvy sa stali významným dokladom udomácnenia nemčiny vo všetkých lokalitách stredoslovenskej aj východoslovenskej banskej oblasti. Všade tam, kde mali nemeckí baníci početnú alebo ekonomickú prevahu, zaplnili chotáre takýchto banských lokalít názvami vo svojom materinskom jazyku. Ako príklad na dokreslenie takýchto nemeckých vplyvov, jazykového a kultúrneho vyžarovanie Nemcov, veľmi dobre nám môže poslúžiť niekdajšie banské mestečko Pukanec.

Pukanec je písomne doložený už z roku 1075 ako osada *Baka*. Z roku 1290 sa uvádza ako banská osada *Bakabanya* a z roku 1310 ako osada s nemeckým osídlením *Németh Baka*, ktorá vznikla povedľa staršej slovenskej osady. S príchodom nemeckých hostí nastalo oživenie banského podnikania, povýšenie banskej osady na mesto (1323), ako aj jeho začlenenie do zväzku kráľovských banských miest (1388). Od polovice 14. do polovice 16. storočia si Nemci udržovali v Pukanci dominantné postavenie. Avšak od prelomu 16. a 17. storočia došlo k zintenzívneniu slovakizačného procesu, takže Pukanec sa stal prvým poslovenčeným banským mestom. Zhruba dve storočia, počas ktorých sa v Pukanci udržovalo dvojjazyčné slovensko-nemecké prostredie, zanechalo stopy aj na tunajšom chotárnom názvosloví. Z archívnych dokladov bolo len z okruhu baníctva doložených vyše sto, dnes už neživých chotárnych názvov. So zánikom baníctva sa mnohé z nich povytrácali. v kultúrnej pamäti sa však do súčasnosti uchováva okolo 80 názvov, ktoré majú nemecký pôvod, alebo boli vytvorené zo slovných základov nemčiny. Nemeckými názvami boli pomenované nielen nové banské diela – *Egrištólňa*, *Kiebesštólňa*, *Šurfa*, ale aj vodné toky a diela na nich – *Hampoch*, *Štampoch*, *Tajch*, ako aj rozličné terénne útvary – *Fromlajtňa*, *Grunt*, *Kiar*, *Lajtňa*, *Majzibel*, *Roštatia*. Viaceré názvy sa spájajú aj s nebaníckou činnosťou – *Furmanská dolina*, *Láchtriská*, *Loche*, *Rizničke*, *Turnička*, *Vajrab*, *Valcha*. Spolu s miestnymi názvami sa

v Pukanci udomácnili aj osobné mená nemeckého pôvodu. Najpočetnejšie boli zastúpené v kategórii banských majstrov a sudcov, ako aj medzi ťažiarimi a haviarmi – *Krechts, Pletl, Hirkl, Krubholz, Fuchs, Geramb, Leitner, Henthaler, Klein, Schedl, Mayer, Gottier, Ekensperger, Ertl, Kirchner, Krump, Leibwurz, Lindmayer, Majslar, Mühl, Oberaigner, Pelc, Renner, Schwarz, Thiele* a ďalšie (ZAMBOJ 1975).

Vinohradníctvo je ďalším hospodárskym odvetvím, v ktorom sa výrazne prejavili inovačné podnety kolonistov z nemeckých krajín. Hoci sa nemeckí hostia zaslúžili o rozvoj vinohradníctva vo viacerých regiónoch Slovenska, za ich najvýznamnejší prínos sa označuje tzv. mestský typ, ktorý sa sformoval v malokarpatskej vinohradníckej oblasti. Podobne ako v baníctve, aj vo vinohradníctve mohli nemeckí prisťahovalci nadviazať na domáce tradície, ktoré kontinuálne pretrvávali od veľkomoravského obdobia a s určitou pravdepodobnosťou aj od čias účinkovania Rimanov v oblasti stredného Dunaja. V dejinách vinohradníctva na Slovensku za najvýznamnejšiu etapu sa označuje obdobie 13.–15. storočia, v ktorom došlo jednak k podstatnému zahusteniu lokalít a regiónov s vysadenými vinohradmi, a zároveň aj k výraznému rozmachu vinohradníctva z hľadiska kvalitatívnych ukazovateľov. Rozhodujúce podnety k takémuto progresívnemu rozvoju vinohradníctva vyžarovali z rozmáhajúcich sa stredovekých miest, predovšetkým z prostredia ich privilegovaných nemeckých hostí (KAZIMÍR 1986).

Pre rozvoj mestského typu vinohradníctva sa na Slovensku našli najvhodnejšie podmienky v oblasti Malých Karpát (Bratislava, Svätý Jur, Pezinok, Modra), čiastočne aj v Honte (Pukanec, Krupina). Súviselo to jednak s priaznivými prírodnými danosťami, ako aj s najvyššími výsadami, ktoré boli týmto mestám poskytnuté pri ich vzniku a stredovekom rozvoji. V porovnaní s dedinským typom vinohradníctva, pri ktorom roľníci produkujú preto, aby uspokojili svoje potreby, mestský typ vinohradníctva sa od začiatku orientoval na trh. Mestskí vinohradníci vyrábali preto, aby svoje výrobky predali. K tomu, aby sa vinohradníci mohli trhovo správať, museli byť splnené určité podmienky. Predovšetkým hostia s udelenými privilégiami, ktoré poskytovali vinohradníkom neobmedzené dispozičné právo k pôde vysadenej viničom, takže ju mohli slobodne kupovať, predávať a aj dedit'. Ak chcel vinohradník v trhových podmienkach úspešne obstať, musel mať zodpovedajúcu odbornosť, ktorá prevyšovala schopnosti tradičného roľníka. Špeciálnymi znalosťami, ako aj manuálnou zručnosťou sa mestský typ vinohradníctva vypracoval na úroveň remesla. Keďže vinohradníctvo produkujúce pre trh sa zrodilo a rozvíjalo v mestskom prostredí, uplatnili sa v ňom podobné výrobné a organizačné zásady, ako aj v remeslách. V najvýznamnejších strediskách vinohradníctva vznikali vinohradnícke cechy, ktoré sa riadili normami viničného

práva. Základné princípy tohto práva k nám prenikali z vinohradníckych oblastí dolného Rakúska, spolu s nemeckými hosťami. Poukazujú na to z nemčiny odvodené názvy kníh so štatútnymi vinohradníckych cechov – *Weinbergordnung*, *Bergrecht*, *Bergmajsterské právo*, *Perejská kniha*, *Perecké právo*. Taktiež aj názvy pre najvyššieho predstaviteľa vinohradníckeho cechu – *Bergmeister*, *pereg*, *perecký*. Zásady viničného práva sa u nás začali udomácňovať v 14.–15. storočí. V Bratislave máme doložený *cech kopáčov* z r. 1451. Stanovy pezinského vinohradníckeho cechu pochádzajú z r. 1494. V Skalici sa vinohradníci združili do *Bratstva sv. Urbana* v r. 1673 a v tomto roku si dal schváliť svoje stanovy aj cech vinohradníkov v Trnave. V 16. storočí si bratislavskí mešťania zriadili svoju vinohradnícku ustanovizeň *Bürgerliche Weingärtner*, ku ktorej patrili aj uniformovaný strelecký zbor. Bratislava nestratila punc vinohradníckeho mesta ani v 17. storočí. Zo súpisu obyvateľstva z roku 1624 sa dozvedáme, že prakticky v každom dome sa spomínajú osoby zviazané s vinohradníctvom. Označované sú názvami *Weingärtner* (vinohradník), *Hauer* (kopáč, robotník vo vinohrade), *Weinzedl* (hájnik, strážca vinohradov). Medzi najuznávanejších a najbohatších bratislavských vinohradníkov patrili nemecké rody *Segnerovcov*, *Beiglerovcov*, *Dörovcov*, *Fischerovcov* a ďalší (KAZIMÍR 1986, DRÁBIKOVÁ 1989, FEDERMAYER 2003).

Mestský typ vinohradníctva sa v oblasti Malých Karpát od stredoveku rozvíjal v podmienkach dvojetnického slovensko-nemeckého osídlenia. Spočiatku si nemeckí vinohradníci v malokarpatských mestách udržiavali ak aj nie početnú, určite ekonomickú prevahu. Počnúc 16.–17. storočím sa tieto mestá začali výrazne slovakizovať, takže aj vo vinohradníckych cechoch sa presadila slovenčina nielen ako hovorový, ale aj písomný jazyk. Práve na takýchto textoch v kultúrnej západoslovenčine, ako aj na slovenských nárečiach malokarpatského regiónu možno doložiť, že inovačné prínosy nemeckých kolonistov poznačili takmer všetky úseky vinohradníckej kultúry. A to nielen jej mestského, ale aj dedinského typu.

Vinice na malokarpatských svahoch od stredoveku až do polovice 20. storočia vytvárali špecifický krajinný obraz. Jednotlivé celky viničných útvarov sa nazývali hony, trate alebo nemeckým názvom *Riede*. Každá viničná trať mala aj svoj špeciálny názov, odvodený zo slovenského alebo nemeckého slovného základu. Slováci si názvy nemeckého pôvodu spravidla prispôbili princípom slovenčiny, neraz až do rôznych skomolenín: *Mittelberg*, *Goldberg*, *Sonnenberg*, *Fuchsenbüchel*, *Fuchsleiten*, *Eierboch*, *Öden*, *Simperg*, *Lauser*, *Essigfassl*, *Grefty*, *Štampále*, *Fuchslajtne*, *Ochljajty*, *Lefteky*, *Cviky*, *Hafenberg*, *Kuhberg*, *Ochtále*, *Viertelen*, *Kvanten*, *Rárompajdle*, *Dehcitále*, *Koligramy* atď. Jednotlivé vinice

oddeľovali od seba chodníky alebo skládky kameňa, nazývané *medza* alebo *irpštajgy* a *rúny*. Jarky na odvádzanie vody nazývali *vosrlauf*. S príchodom nemeckých kolonistov sa dávajú do súvislosti aj niektoré vinohradnícke nástroje. Rozšírenie nemeckého názvu *preš* pre vinohradnícky lis naznačuje, že sprostredkovateľom tohto kultúrneho odkazu antiky v stredoeurópskych krajinách by mohli byť nemeckí kolonisti. Podobné indície boli vyslovené aj v spojitosti s niektorými typmi vinohradníckych nožov, pre ktoré sa u nás používajú z nemčiny odvodené názvy *šnicár*, *knep*, *knajp*, a ktoré maďarská odborná literatúra označuje ako nemecký nôž (DRÁBIKOVÁ 1989, SLAVKOVSKÝ 2002).

Mestský typ vinohradníctva, ktorý sa v malokarpatskom regióne aj vďaka inováciám nemeckých kolonistov rozvinul do akéhosi špecifického druhu vinohradníckej subkultúry, vyznačoval sa aj ďalšími zvláštnosťami. Popri privilégiách spočívajúcich na zákupnom práve, modifikovaných do podoby viničného práva, ako aj popri vytváraní vinohradníckych cechov a spolkov, od stredoveku až do 20. storočia sa s týmto typom vinohradníctva spájalo aj právo výčapu vína. V Bratislave sa toto právo uplatňovalo pod názvom *Leutgeben* už v roku 1379. V trochu zjednodušujúcej podobe hovorí o tom aj opis Bratislavy z roku 1577: „Pressburg je teraz hlavným mestom Uhorska. Mešťania sú tu bezmála všetci Nemcami. Keď sem prišli, nahonobili si vinohrady, ktoré sú všade okolo mesta a z ktorých sa dá vcelku ľahko vyžiť. Keď nemajú peniaze, vystrčia *Kegel* a vyčapujú sud vína“. Výrazom *Kegel* je tu označená *viecha*. Čiže vývesný znak v podobe venca/gule z viničných listov alebo borovicových halúziok upevnených na tyči vysunutej z výzorníka vinohradníkovho domu v čase, keď mal povolené čapovať víno z vlastnej produkcie. V stredoveku boli podmienky a doba výčapu vína pod *viechou* upravované mestskými štatútmi, neskôr novšími predpismi. Výčap pod *viechou* sa u nás udržal do polovice 20. storočia (DRÁBIKOVÁ 1989, TIBENSKÝ-URBANCOVÁ 2003).

K zvláštnostiam malokarpatského vinohradníctva mestského typu patria aj vinohradnícke domy. Najstaršie z nich pochádzajú zo 16.–18. storočia, postavené boli v neskorogotickom, renesančnom a barokovom slohu. Viaceré z nich doposiaľ pretrvávajú v Bratislave, Svätom Juri, Pezinku, Modre a v ďalších mestách. Charakteristickým znakom týchto domov boli pôdorysné dispozície v tvare písmena L alebo U. Z ulice do dvora sa vstupovalo krytým podjazdom, ktorý bol uzavretý oblúkovou bránou. Za obytnými priestormi domu sa v zadnej časti dvora nachádzala priestranná miestnosť na spracovávanie hrozna – *prešovňa*, a pod celým obytným traktom sa rozkladala pivnica na uskladnenie vína. Priestor podjazdu za bránou – *úkol*, *forhaus*, spolu aj s prednou izbou, slúžil na čapovanie vína. Naznačené dispozičné a funkčné riešenie vinohradníckych domov preniklo z mestského

prostredia aj do malokarpatských vinohradníckych dedín (ŠVECOVÁ 1963, DRÁBIKOVÁ 1989, HUSOVSKÁ 1994).

Spoločný záver o obyčajoch a slávnostiach umeleckých prejavoch montánnej a vinohradníckej kultúry. * napísať

Habáni, Handelci, Huncokári, Mantáci

Nemci na Slovensku predstavovali už od stredoveku značne mnohotvárne spoločenstvo. Príslušnosť k rôznym kolonizačným vlnám, rôznorodý pôvod, ktorý sa prejavoval v odlišnosti nemeckých nárečí a v rozkolísanej etnickej identite (Sasi, Švábi, Bavoráci, Tiroláci atď.) , konfesiónálne rozdiely, rozmanitosť hospodárskeho zamerania ako aj značná sídelná rozptýlenosť, to všetko spôsobovalo, že slovenskí Nemci netvorili jednotný celok. Pomery, v ktorých žilo nemecké obyvateľstvo na území Slovenska spôsobovali, že nemecké jazykové ostrovy, menšie nemecké regióny a jednotlivé osady boli navzájom izolované a medzi sebou len slabo komunikovali. O nijakom vedomí spolupatričnosti Nemcov na Slovensku do roku 1918 nemožno hovoriť. Názov *Karpatskí Nemci* vznikol až po vytvorení Československej republiky, aby sa mohli odlíšiť Nemci v českých zemiach od Nemcov na Slovensku a Podkarpatskej Rusi (KOVÁČ 1991, PÖSS 2000). Bol to však umelo vytvorený názov, ktorý sa používal iba v odbornej literatúre. V praktickom živote, v bežných interakciách medzi príslušníkmi slovenského a nemeckého etnika, Slováci pomenovávali Nemcov rôznymi názvami, ktoré sa vzťahovali iba na určité regionálne, náboženské, profesionálne alebo aj lokálne komunity. K najznámejším z nich patria *Habáni, Handelci, Huncokári, Mantáci, Bulineri, Handrbulci* atď.

Habáni

Po hlavnej vlne nemeckej kolonizácie z 13.–14. storočia, menej početné prúdy nemeckých prisťahovalcov smerovali na Slovensko aj v období novoveku. K najvýznamnejším z nich patrí komunita anabaptistov z alpských krajín, ktorej príslušníci sa v priebehu 16. storočia usadili vo viacerých regiónoch západného Slovenska. Anabaptisti sa zrodili ako radikálne krídlo luterskej reformácie. Uviedli do života princípy prvotného kresťanstva – hospodársku a sociálnu rovnosť. Na rozdiel od iných reformačných prúdov, požadovali nielen reformy cirkvi, ale aj spoločnosti. Zriaďovali osobitné náboženské a hospodárske spoločenstvá/obce s prísnyim režimom, ktorému bol podriadený hospodársky a spoločenský život kolektívu i súkromný život jeho členov. Preto ich zo Švajčiarska, kde boli sústredení najpribojnejší predstavitelia, už v roku 1526 vyhnali. Najprv odišli do Nemecka,

odtiaľ potom do Rakúska, Talianska a jedna časť aj na Moravu. Keď sa aj tu dostali do rozporu s vrchnosťou, na základe rozhodnutia z roku 1546 anabaptisti či huteriti, nazvaní podľa reformátora Jakuba Huttera, boli vypovedaní aj z Moravy. Keďže v susednom Uhorsku našli porozumenie na viacerých feudálnych panstvách, v druhej polovici 16. a začiatkom 17. storočia sa usadili asi v 40 lokalitách západného Slovenska – Skalica, Holič, Gbely, Senica, Sobotište, Borský Jur, Moravský Ján, Veľké Leváre, Stupava, Častá, Košolná, Dechtice, Chtelnica, Čachtice, Soblahov a ďalšie (KALESNÝ 1981).

Všade tam, kde sa anabaptisti, nazývaní aj novokrstenci, usadili, vytvárali osobitnú, od miestnej politickej obce nezávislú sídelnú, správnu, hospodársku a pravdaže aj náboženskú jednotku. Zakladali ju na neosídlennej pôde, získanej od zemepána spolu s povolením usadiť sa. Boli to sídla zvláštneho druhu, ktoré fungovali na princípe kolektívnej výroby i spoločnej spotreby celého náboženského spoločenstva, ktoré vytvorilo takúto spoločnú obec. Nazývala sa *Bruderhof* alebo *Hanuhaben*, po slovensky *bratský dvor* alebo *habánsky dvor*. Odhaduje sa, že v roku 1620 bolo na moravsko-slovenskom pomedzi 66 habánskych dvorov, s prevažnou časťou na slovenskej strane. Počet obyvateľov jedného habánskeho dvora sa v uvedenom období pohyboval okolo 200–400 osôb. Písomný doklad z roku 1759 uvádza, že na habánskom dvore vo Veľkých Levároch žilo 16 habánskych rodín s celkovým počtom 170 osôb, na habánskom dvore v Moravskom Jáne bolo 8 habánskych rodín s počtom 51 osôb. Pri rozpade habánskeho spoločenstva v Sobotišti v období prvej svetovej vojny bol dovtedy spoločný majetok rozdelený na 32 častok, zrejme podľa počtu dedičov s ich rodinami, ktoré na tomto habánskom dvore žili.

Pôvod slovenského názvu *Habán/Habáni* je odvodený z nemeckého slova *Haushaben*, ktorým anabaptisti označovali svoju náboženskú obec a svoj bratský dvor. V takomto význame sa pojem *Haushaben* vyskytuje v habánskych kronikách aj v literatúre už od začiatku 17. storočia. Samotní anabaptisti vnímali slovenský názov *Habán/habán*, zväčša ako hanlivé označenie. Vraj sa obrátili so žiadosťou na samotného cisára, aby používanie tohto nepekného pomenovania zakázal. Lenže označenie *habán* bolo už v matrikách a rôznych písomnostiach natoľko zaužívané, že pretrvalo až do súčasnosti. Napriek tomu, že Habáni pochádzali z viacerých krajín a mali rôznorodý pôvod, najpočetnejšie boli medzi nimi zastúpení Nemci. O súpise z roku 1759 bolo v habánskom dvore vo Veľkých Levároch zapísaných 17 osôb v 15 rodinách s napospol nemeckými priezviskami – Kaufman, Keller, Horn, Jänge, Schmidt, Baumgartner, Stock, Müller, Bernhauser, Mayer, Wirth, Welscherle, Miller, Pullmann a Amsler. V tom istom roku žilo v Moravskom Jáne na habánskom dvore 51 osôb v 8 rodinách – Schultess, Spanner, Rublig, Wirth, Mayer, Pernhauser, Schönheit

a Weiss. Aj samotní Habáni sa považovali za Nemcov. Rozprávlí nemčinou, pre ktorú bol zaznamenaný názov – *Habanrisch* (KALESNÝ 1981, IRŠA-PROCHÁZKOVÁ 1987).

Habánske dvory v dôsledku prísneho dodržiavania zásad či noriem ich náboženského a hospodársko-spoločenského života, predstavujú špecifický, iba s touto komunitou spätý kultúrny model a životný štýl. Na čele habánskeho spoločenstva stál ich kazateľ – *Prediger*. Najpočetnejšie spoločenstvá mávali okrem dušpastiera aj svetského správcu – *Vorsteher*. Habánske bratstvo – *Bruderhof* bolo samosprávnym spoločenstvom, ktoré pozostávalo z viacerých domácností – *Haushlung*. Reprezentovali obyčajne v habánskom dvore zastúpené remeslá (hrnčiarstvo, džbankárstvo, nožiarstvo, tkáčstvo, garbiarstvo, knihárstvo, klobučníctvo, kováčstvo, stolárstvo atď.). Jednotlivé domácnosti viedli ich hospodári – *Haushalter*. Každý domácnosti či remeslu patrilo v habánskom dvore osobitný dom, tieto domy boli zoskupené vďaka štvorcového námestia alebo v radovej či uličnej zástavbe. Domy v habánskych dvoroch, v porovnaní s domami v okolitých slovenských lokalitách, boli oveľa rozmernejšie v šírke, dĺžke aj výške jednotlivých stavieb. Súviselo to so zvláštnosťami ich priestorového a funkčného riešenia. Najstaršie domy v habánskych dvoch zo 17.–18. storočia, bývali viacpodlažné. V prízemí sa nachádzali priestory výrobného a prevádzkového charakteru (dielne, skladištia surovín, hotových výrobkov atď.), ako aj priestory na iné spoločné účely jednotlivých domácností i celého habánskeho spoločenstva (kuchyňa, jedáleň mužov a osobitne aj žien, detské jasle, škola, pekáreň, skladištia potravín, práčovňa atď.). V podkroví s jedným i dvomi podlažiami, nachádzali sa priestory na spávanie, nazývané *kammerle*, *stübchen*, *stíberle*, po slovensky *komôrky*, *húrky*, *húrkele* (húra = poval). Spávali v nich jednotlivé manželské páry, ich dospelé deti, tovariši, učni a ďalší členovia domácnosti. Deti predškolského a školského veku spávali osobitne v spoločných spálňach. V takomto mnohopočetnom hospodársko-výrobnom, rezidenčnom, konzumnom a aj výchovno-vzdelávacom habánskom spoločenstve, boli vyčlenené osobitné funkcie aj v jeho ženskej zložke – *Kindsdirnen* (opatrovkyne a upratovačky pri deťoch), *Schulschwester*, *Führgestelten Schwester* (vychovateľky, učiteľky, *Schulmutter* (správkyňa školy), prípadne aj iné (IRŠA-PROCHÁZKOVÁ 1987, KALESNÝ 1981, MJARTAN 1959).

Habáni sa v čase príchodu na Slovensko venovali viac ako 30 druhom remesiel, ktoré ovládali na vtedajšej špičkovej úrovni. Najviac sa však preslávili výrobou dovedy u nás nepoznanej fajanse. Pojmy habáni a hrnčiari sa aj v súčasnosti vnímajú ako synonymá. Habánska keramika patrí k najväčším ozdobám umeleckohistorických zbierok. U nás nadviazala na odkaz Habánov tvorba najvýznamnejších keramických dielní a umeleckých osobností Ferdiš Kostka, Ignác Bizmayer.

K nemenej významným kultúrohistorickým pozoruhodnostiam Habánov patria aj ich stavebné tradície, ktoré patria k ich najšpecifickejším kultúrnym prejavom. Vysvetliť to možno tým, že Habáni sa programovo izolovali do svojich akoby hermeticky uzavretých dvorov, v ktorých sa úzkostlivo pridŕžovali svojich osobitných noriem hospodárskeho, spoločenského a náboženského života. Hlavnou črtou organizácie života Habánov bolo združovanie sa do komún, fungujúcich na princípe kolektívnej výroby a kolektívneho rozdeľovania jej výsledkov. Takýmto princípom hospodárskej činnosti zodpovedal aj kolektívny spôsob organizácie bývania v habánskom dvore. Na tejto kultúrnej zvláštnosti Habánov je pozoruhodné to, že sa vyznačuje dlhodobou kontinuitou totožných typologických znakov. Potvrdzujú to formy habánskych dvorov a obydlí z Nemecka a Moravy, čiže z oblastí pôvodnej, resp. predchádzajúcej domoviny našich Habánov. A takisto aj formy habánskych dvorov a obydlí, ktoré vznikli v 17.–19. storočí v Sedmohradsku, na Ukrajine, v Rusku, v USA a v Kanade po tom, čo sa časť Habánov rozhodla opustiť svoje sídla na západnom Slovensku.

V stavebnej kultúre Habánov sa výraznou špecifickosťou vyznačovali nielen sídelné, dispozičné a funkčné znaky ich domov, ale aj niektoré konštrukčné a technologické stránky habánskych stavieb. Vzťahuje sa to najmä na uplatňovanie tzv. hrádzenej konštrukcie (Fachwerk), predovšetkým na štítoch sedlovej strechy, ako aj na stenách a priečkach podkrovných priestorov. Za špecificky habánsky stavebný prejav možno označiť aj postup zhotovovania slamenej krytiny, nazývanej *habánska strecha*, ktorej dielce zo slamy sa napúšťali blatom, aby sa zvýšili jej tepelno-izolačné a ohňovzdorné vlastnosti. Na Slovensku bol ako zvláštnosť zaznamenaný aj *habánsky plot*, na ktorom neboli použité tyčky z dreva, ale z trstiny. Uvedené stavebné prejavy Habánov sa v slovenskom prostredí pociťovali a v názvosloví aj zvyrazňovali ako habánska kultúrna zvláštnosť či inakosť (BOTÍK 1992).

Handelci a Huncokári

Po vydaní Lesného poriadku kráľa Maximiliána v roku 1565 začali z alpských krajín, hlavne zo Štajerska a Soľnohadska prichádzať lesní odborníci – *Waldmajster* alebo *Waldförster*, a spolu s nimi aj lesní robotníci – drevorubači. Zámerom ich pozývania bolo napraviť neutešenú situáciu v lesnom hospodárstve, ktorá nastala v dôsledku kolonizovania horských oblastí, ako aj v dôsledku zvýšenej ťažby dreva pri rozvoji baníctva a hutníctva. V týchto súvislostiach sa na sklonku 16. storočia v povodí Bieleho a Čierneho Hrona usadili nemeckí drevorubači, ktorí tu pre potreby lesného hospodárstva (*Behandlungs-System, Holzhandlung, Ortshandlung*) vybudovali drevorubačské osady, označované ako *Handle*.

Zriaďovateľom týchto osád bola Banská komora. V služobných pokynoch z roku 1607 sa hovorí o štyroch drevárskych okrskoch (*holltzhandlungen*), čiže *Handloch*. Od tohto názvu bolo odvodené aj pomenovanie obyvateľov týchto osád názvom *Handelci*. Objavuje sa v podobe *hangyelec* v rôznych písomnostiach 18.–19. storočia. Aj Božena Němcová vo svojich národopisných črtách z roku 1859 píše o „drevorúbanisku, čili takzvané císařské handle“, kde uvádza aj názov *Handelec*. Označenie *Handelec/Handelci* sa vzťahuje na obyvateľov obcí ležiacich východne a južne od Brezna – Bacúch, Beňuš, Braväcovo, Bujakovo, Čierny Balog, Dobroč, Osrbľie. Podľa toho v ktorej časti Hrona sú usídlení, rozlišujú sa *Bielohandelci* a *Čiernohandelci*. _Handelci sa zvyknú označovať aj zriedkavejším názvom *Dingovníci*. Obyvatelia z okolitých dedín ho používajú s hanlivým nádychom, avšak členovia skupiny ho vnímajú v pôvodnom význame. Názov *Dingovník* je odvodený z nemeckých slov označujúcich drevorubačské pracovné skupiny (*ein wirkliche Geding Holzarbeiter, Gedingsarbeiter, Vorgedinger, Ding* a pod.). Drevorubači pod pojmom *dingovník* chápu profesionálneho lesného robotníka (KANDERT 1988:34).

Predkovia horehronských *Handelcov* pochádzali zo Štajerska. Keďže to bola pomerne málopočetná nemecká komunita, v priebehu 17. storočia sa poslovenčila. Osvojili si nielen jazyk, ale aj kultúrne uspošobenie obklopujúceho slovenského obyvateľstva. Avšak medzi horehronskými obyvateľmi, napr. potomkami čiernobalockých drevorubačov a uhliarov, doposiaľ pretrvávajú nemecké priezviská – *Schön, Giertli, Štulajter, Švantner, Graus, Bachmajster, Štubňa, Turňa* a ďalšie. V kultúrnej pamäti sa po niekdajších Nemcoch uchovali aj názvy, ktoré boli späté s drevorubačskou a uhliarskou činnosťou – *tajch, rizňa, kramec, milier, míľa, šlóg, šichtúň, špalda, lojtra, štanga, frúďľa, štomp, leuč*, aj mužská košeľa zvaná *nemecká* (ĎAŽKÝ 1980:299).

V polovici 18. storočia sa nemeckí drevorubači usadili aj v Malých Karpatoch. Pochádzali z južnej časti Dolného Rakúska a priľahlého Štajerska. V priebehu 19. storočia prešli aj do Bielach Karpát a Inoveckých vrchov. Ich celkový počet sa začiatkom 20. storočia pohyboval okolo 1000 osôb. Najväčšia koncentrácia týchto drevorubačov bola v malokarpatských obciach Modra – Piesky, Pernek, Píla, Cajla, Sološnica, Limbach a Smolenice. V tomto regióne zrejme vzniklo aj ich pomenovanie *Huncokári*. Odvodené je z nemeckého slova *Holz hacker*, čiže drevorubač. Nárečovú podobu slova *Hulezhoker* máme doloženú z Častej (1753). O všeobecnom rozšírení názvu malokarpatských drevorubačov svedčí aj úslovie „Čo sa tu planceš ako huncokár s ruksakom“ (ŠVECOVÁ 1988:43, HABÁŇOVÁ 1992:67).

Huncokári žili od prvej polovice 18. storočia v rozptýlenom osídlení horskej krajiny Malých Karpát, obklopení početnou prevahou slovenského roľníckeho a vinohradníckeho obyvateľstva okolitých dedín a mestečiek. Žili izolovane v odľahlých drevorubačských nájomných domoch, ktoré obývali dve-tri rodiny. K tomu prináležal aj kúsok pôdy – *Garten*, čo bola vlastne záhrada, oplotená proti divjej zveri. Chovali 1–2 kravy. Spočiatku bývali iba v kolibách bez stien so strechou až k zemi. Neskôr ich nahradili dvojdielnymi zrubovými obydliami s jedným priestorom pre ľudí, s druhým pre dobytok. Pretrvávali ako endogamná, čiže etnicky uzavretá komunita, v rámci ktorej vznikali manželské zväzky. To spôsobovalo, že až do začiatku 20. storočia rozprávali iba po nemecky, po slovensky sa naučili len slabo, hovorili so silným nemeckým prízvukom. Obyvatelia Modry rozoznali Huncokára od tovarichára/vinohradníka na prvý pohľad. „Huncokári nosili ťažké baganče s hrubou podrážkou, zelené podkolienky, puntky a dlhý hubertus. Vždy koncom týždňa prichádzali do Modry nakúpiť nevyhnutnú poživenu, ktorú si odnášali v ruksakoch na chrbte“. O nedostatočných kontaktoch a povrchnosti vzájomného poznania svedčia niektoré stereotypné predstavy dedinčanov o drevorubačoch: „Huncokari su divoki jak zvjer“ alebo „Huncokari vjedzá aj s jeleni vypravjat“. Malokarpatskí drevorubači vnímali názov *Huncokári* ako hanlivé pomenovanie. Oni sami seba označovali názvom *Waldleute – Horskí ľudia*. „My, Horskí ľudé, sme všetko jedna rodina“ (HABÁŇOVÁ 1992:72, ŠVECOVÁ 1988:42).

Mantáci

Najmenšou a aj v súčasnosti pretrvávajúcou skupinou slovenských Nemcov sú *Mantáci*. Väčšina bádateľov sa zhoduje v tom, že jadro mantáckeho regiónu, čiže tých, čo *bývajú na Mantákoch*, ktorých nárečie sa označuje ako *mantáčtina*, a aj oni sami seba považujú za *Mantákov*, predstavujú obyvatelia niekdejšíeho Nižného a Vyšného Medzeva a priľahlej obce Štós. Takmer všetky charakteristiky Mantákov sú založené na opise nárečia, pôvodu, zamestnania a kultúrnych tradícií Medzevčanov, ktorí od roku 1960 žijú v zlúčenej obci s názvom Medzev.

Medzev leží v údolí rieky Bodva a jeho vznik sa dáva do súvislosti s rozvojom baníctva na dolnom Spiši a s jeho osídľovaním nemeckými kolonistami. Najstaršia zmienka o Medzeve je z roku 1359. Jeho nemeckí osadníci sa venovali baníctvu a popri ňom aj poľnohospodárstvu. V listine z roku 1376 sa píše, že medzevskému obyvateľovi Eliášovi Tegnágelovi poskytol jasovský prepoš 3 pozemky na stavbu hámrov. Po vyčerpaní zásob rudných žíl sa Medzevčania preorientovali z baníctva na kováčstvo, dopĺňované

drevorubačstvom, uhliarstvom a poľnohospodárstvom. V 17.–19. storočí sa Medzev stal významným železiarskym strediskom Uhorska, ktoré sa špecializovalo na výrobu poľnohospodárskeho, banického a drevorubačského náradia. Jeho výrobcovia sa v roku 1642 združili do kováčskeho cechu. Na mape Medzeva z roku 1774 je pozdĺž rieky Bodva a jej prítokov zakreslených aj 23 železiarskych dielní/hámrov. Do konca 19. storočia ich počet vzrástol na viac ako sto, a pracovalo v nich 500–600 kováčov.

Sortiment hámorníckych výrobkov bol značne pestrý. Pre potreby baníkov vyrábali kladivá, pucky, štangy, čakany, železka a korýtka, pre drevorubačov sekery, topory, plenkáče a reťaze. Pre uhorskú armádu vykovali v revolučných rokoch 1848/49 okolo 40 tisíc bodákov. Od polovice 19. storočia sa produkcia hámorníkov orientovala najmä na tzv. *čierny riad* pre potreby poľnohospodárov a vidieckych domácností. Popri sekerách, klincoch, kramliach, kliešťach, mrežiach, panviciach, pluhoch, bránach, lopatách atď. medzevskí kováči sa najviac preslávili výrobou motýk najrozličnejších druhov a veľkostí. Na prelome 19. a 20. storočia sa produkcia motýk v Medzeve odhadovala približne na 2000 kusov denne. Vyrábali ich vo viac ako 190–200 funkčných tvarových a váhových modifikáciách. Svoje výrobky rozvážali nielen po okolitých trhoch a jarmokoch, ale aj po celom Uhorsku, aj za jeho hranice. Na spojitosť medzevského hámorníctva s nemeckým osídlením tohto údolia poukazujú názvy prítokov Bodvy – *Porča, Pivering, Humel, Goldseifen, Krebsseifen, Donbach, Grundbach*. Taktiež aj názvoslovie kováčskych dielní – *hámor* (der Hammer = kladivo ručné, aj mechanické, poháňané vodným kolesom), *hámorník* (der Hammerschmied). V kováčskych dielňach, čiže v hámroch umiestnené mechanické kladivá/buchary, s váhou hlavy okolo 120 kg a s frekvenciou 150–200 úderov za minútu, poháňali sprevodované kolesá, na ktoré sa privádzala voda z nádrží nazývaných *tajch*. Prívod vody sa reguloval vrátkami – *gatt, gatter*, prebytočná voda sa prepúšťala prepadom *fluder*. Z rôznych súpisov medzevských hámrov z 18.–20. storočia je zrejmé, že až na niekoľko výnimiek s priezviskami Baláž, Krupec a Tomášek, viac ako stovka ich majiteľov sa hlásila k potomkom niekdajších nemeckých kolonistov alebo neskorších nemeckých prisťahovalcov. K najviac frekventovaným patrili priezviská: *Gedeon, Roob, Brösth, Wagner, Göbl, Bodenlos, Tache, Strömpl, Kosch, Pöhm, Brantfoder, Presth, Grenadier, Progner, Schmiedt, Schneider, Franz, Schuster, Tischler, Eiben, Schwarz, Stark, Antl, Schmotzer* atď. (MARKUŠ 1966).

Medzev bol od svojho založenia nemeckou osadou a tento etnický ráz si udržal až do polovice 20. storočia. V porovnaní s inými nemeckými ostrovmi na Slovensku, ako aj v regióne Spiša, Medzevčania vošli do povedomia ako výrazne osobitá skupina Nemcov predovšetkým pre prevažujúce a iba pre nich najcharakteristickejšie kováčsko-hámornícke

zamestnanie. Ďalšou, takisto už dávnejšie zaregistrovanou zvláštnosťou Medzevčanov je ich nárečie, ktorým sa odlišujú nielen od svojich severnejšie usídlených súkmeňovcov – *Zipserov/Spišiakov*, ale aj od ostatných dolnospišských Nemcov – *Gründlerov*, či dobšinských *Bulinérov*. Usudzuje sa, že aj pôvod skupinového názvu *Monták/Mantáci* treba hľadať v osobitostiach medzevského nárečia. Medzevčania totižto sloveso mieniť = *meinter* vyslovujú v podobe *manta*, od čoho mohlo byť odvodené aj pomenovanie *Manták*. Ďalšie z viacerých vysvetlení poukazuje na to, že starší medzevskí hámorníci, ktorí od mladosti pracovali pri hlučných bucharoch, boli nahluchlí. Preto na trhoch pri predaji svojich výrobkov, keď nedopočuli čo im kupujúci hovorí, často opakovali otázku: *Bós mónta/Čo si povedal?* A z toho vraj vzniklo pomenovanie *Manták*.

Kultúrna diverzita, medzietnické interakcie, transformácie identity slovenských Nemcov

Už z toho, čo sme doteraz o Nemcoch na Slovensku uviedli je zrejmé, že ich doterajší viacstoročný vývin bol sprevádzaný výraznou viackoľajnosťou. Prejavuje sa to už v ich geografickej členitosti, v rámci ktorej sa vyčleňuje nemecká komunita na Žitnom ostrove, v oblasti Malých Karpát, v Hauerlande, na Spiši. Azda najzreteľnejšie sa vnútorná diferencovanosť slovenských Nemcov prejavuje v zameraní hospodárskej činnosti a v socioprofesijnom rozvrstvení. K najvyhranenejším skupinám patria remeselníci, baníci, vinohradníci, ale aj drevorubači, uhliari, hámorníci, sklári atď. Nezanedbateľná bola aj ich konfesiónalna diferencovanosť, v rámci ktorej najvýznamnejšiu úlohu zohrával katolicizmus, luteranizmus a anabaptizmus. Všetky tieto činitele plnili viac alebo menej určujúcu integračnú a konvergentnú funkciu, čo sa v konečnom dôsledku prejavilo v tom, že v prostredí slovenských Nemcov sa nevytvárala jednotná, ale regionálne a sociálne neobyčajne mnohotvárna kultúra. Pokúsim sa to konkretizovať aspoň na niektorých prejavoch z úseku materiálnej a duchovnej kultúry.

Inovačné prvky, ktoré prinášali so sebou nemeckí kolonisti v takmer všetkých odvetviach ich hospodárskej činnosti, azda najzreteľnejšie sa prejavili v nových princípoch, ktoré vniesli do sídelnej krajiny, urbanizmu a architektúry. Už v predchádzajúcom texte som uviedol, ako sa rozvoj remesiel a obchodu po príchode nemeckých hostí odrazil v urbanizme a architektúre privilegovaných miest. Na tomto mieste poukážem ako sa to odrazilo pri rozvoji baníctva a vinohradníctva.

Zo spôsobu utvárania charakteristických znakov napr. mestečka Boca a mesta Banská Štiavnica je zrejmé, že určujúcim činiteľom ich sídelného usporiadania bolo banské podnikanie. Základ sídelnej organizácie týchto lokalít položili ťažiarске a banícke rodiny,

ktoré začali stavať svoje obydlia a banské stavby na miestach, kde vychádzali na povrch rudné žily, a kde boli vyhlbené banské štôlne. Z toho, ako aj z konfigurácie a reliéfu vysokohorskej krajiny vzniklo ich nepravidelné zhlukovo-reťazové a terasovité sídelné usporiadanie. V banských sídlach súbežne s obydliami, banskými štôľňami, cestami a haldami navyvážanej horniny, vyrastali aj ďalšie banské objekty, ako stupy, hutý, hámre, tajchy, klopačky, vozárne, banské úrady. Tieto východiskové princípy sídelnej organizácie vtláčili banským mestám a mestečkám špecifický urbanistický ráz, ktorým sa ozvláštnili v porovnaní s urbanizmom iných mestských sídiel.

Do značnej miery sa to vzťahuje aj na vinohradnícke mestá, predovšetkým v oblasti Malých Karpát. Nemeckí kolonisti, ktorí sa tu usadzovali na základe zákupného práva, poznačili štruktúru tunajšej krajiny prvkami viničných tratí či honov, ktoré jej vtláčili špecifický krajinný ráz, pretrvávajúci do polovice 20. storočia. Takto skultivovanej krajine dominovala reťaz vinohradníckych mestečiek a dedín, v ktorých sa vinohradnícke obydlia vyznačovali vysokou bránou a krytým priestranným podbráním, aby sa nimi dalo vtiahnuť naloženým vozom k veľkým prešovniam a pivniciam.

Spomedzi všetkých nemeckých jazykových ostrovov, regionálnych a socioprofesionálnych skupín, najvýraznejšími stavebnými zvláštnosťami sa vyznačovali osady a obydlia Habánov. U nich boli tieto zvláštnosti podmienené vieroučnými princípmi ich anabaptistického/hutterského vierovyznania a z neho odvodenými zásadami kolektívneho spôsobu hospodárskeho života a kolektívnych princíпов organizácie bývania habánskych komún. V stavebnej kultúre Habánov na Slovensku sa výraznou špecifickosťou vyznačovali nielen od ostatných sídiel segregované dvory/hushabeny, dispozičné a funkčné riešenie spoločne obývaných domov, výrobných, výchovno-vzdelávacích, sakrálnych a ďalších budov, ale aj niektoré technologické stránky ich stavieb. Vzťahuje sa to hlavne na uplatňovanie tzv. hrazdenej konštrukcie (Fachwerk) na štítoch sedlovej strechy, ako aj na priečkach podkrovných priestorov domu. Za špecificky habánsky stavebný prejav možno označiť aj postup zhotovovania slamenej krytiny, nazývanej *habánska* strecha, ktorej dielce napúšťali blatom, aby sa zvýšili jej tepelnoizolačné a ohňovzdorné vlastnosti. Na Slovensku bol ako zvláštnosť zaznamenaný aj *habánsky plot*, na ktorom sa ako stavebný materiál nepoužívalo drevo, ale trstina.

Viac alebo menej výraznými zvláštnosťami sa vyznačovali sídelné, dispozičné, funkčné, technologicko-konštrukčné a aj architektonicko-výtvarné formy stavebných tradícií aj v ďalších, Nemcami osídlených regiónoch. Ako zvláštnosť, od okolitého slovenského prostredia odlišná, boli charakterizované obydlia spišských Nemcov, viacrodinné domy

v lokalitách niekdajšieho nemeckého ostrova v oblasti Kremnice, obydlia baníkov na Boci a v okolí Handlovej. Pozoruhodnou stránkou stavebnej kultúry v týchto regiónoch je nielen to, že sa stavebné prejavy diferencovali od okolitých slovenských lokalít a regiónov. Ale aj to, že v každom z týchto nemeckých regiónov sa sformovali jedinečné, iba tam zastúpené stavebné zvláštnosti (MENCL 1980, PRAŽÁK 1959, BOTÍK 1992).

S nemeckými kolonistami a ich potomkami sa spájajú aj niektoré zvláštnosti na úseku duchovnej kultúry. Vzťahuje sa to najmä na obyčajové tradície remeselníkov, baníkov a malokarpatských mestských vinohradníkov, ktoré sa zrodili a rozvíjali v prostredí, v ktorom dominantným sociálnym a kultúrotrvným elementom boli príslušníci nemeckého etnika. Akže roľnícke kalendárne a rodinné obyčaje sa považujú za staršiu, prevážne autochtónnu a domácu vrstvu kultúry, obyčaje remeselníkov, baníkov a mestských vinohradníkov zasa za mladšiu a niektorými prejavmi aj etnicky cudzorodú kultúru. O remeselníckych obyčajoch azda najviac informácií máme zo spišských miest, hlavne z Kežmarku. Hlavnú zložku remeselníckych obyčajov tvorili cechové tradície. K najvýznamnejším patrili oslavy majstorskej skúšky, čiže nadobudnutie remeselníckej kvalifikácie, pri voľbe cechmajstra, pri prijímaní majstrov z iných miest. Taktiež aj pri významných výročných príležitostiach, akým bol deň patróna cechu sprevádzaný sprievodom s cechovými zástavami a hudbou. V Kežmarku sa najväčšej obľube tešila slávnosť nazývaná *Bruderbier*, na ktorej sa zúčastňovali aj manželky majstrov. No hlavne Fašiangy, na ktorých sa podieľali všetky cechy a zúčastňovali sa ich všetci obyvatelia. Hoci z právneho hľadiska boli počestné remeslá a živnosti rovnocenné, napriek tomu v určitých situáciách cechy medzi sebou súperili. Napríklad pri organizovaní celomestských podujatí, pri určovaní poradia v slávnostných sprievodoch a pod. Prím a hlavné slovo pri organizovaní kežmarských Fašiangov mali mäsiari. Zaujímavé je, že takúto dominantnú pozíciu mali mäsiarske cechy aj v iných mestách, aj v ďalších krajinách. Historikovia usudzujú, že to má korene v udalosti, ktorá sa udiala v 14. storočí. V roku 1349 pri veľkom ľudovom povstaní v Norimbergu zostali verní mestskej rade len mäsiari a kováči. Za to ich nemecký cisár Karol IV. odmenil výnosom, podľa ktorého tieto dva cechy ako jediné mali právo usporadúvať fašiangové sprievody a hry. Ostatné cechy a mešťania sa mohli zúčastňovať fašiangových sprievodov iba so súhlasom týchto dvoch, a za určitý poplatok. Zrejme preto všade tam, kde prevzali nemecký typ cechov, hlavnými usporiadateľmi fašiangových slávností a sprievodov boli mäsiari, často spolu s kováčmi.

Aj v Kežmarku hlavný podiel pri organizovaní fašiangových slávností mali členovia cechu mäsiarov. Kúpili niekoľko sudov piva, najali hudobníkov a zaobstarali čerstvú teľaciu

kožu, vypchali ju slamou, ovenčili a nastoknutú na tyči ju vystrčili cez oblôčik v streche domu, v ktorom bývali mäsiarski učni a tovariši. To bol vývesný štít, ktorým dali na známosť, že fašiangová slávnosť sa môže začať. Hoci cechovým dňom mäsiarov bol deň Všetechsvätých, krst učňov za tovarišov odbavovali počas Fašiangov. Vyvrcholenie tohto obradu bolo pred domom cechmajstra, kde stáli dva sudy. V jednom bola čistá voda, v druhom primiešali do vody obsah z čriev a ďalšie odpadky zo zabitých zvierat. Na pokyn cechmajstra, učňov oblečených do tenkých ľanových košiel, ponorili dolu hlavou trikrát najprv do špinavej a potom aj do čistej vody, aby tak symbolicky zmyli zo seba prach učňovských rokov. Počas Fašiangov sa prezentovali svojimi obyčajmi aj kováči. Dvaja tovariši sa odeli do náprsných pancierov/kirisov, postavili sa proti sebe a halapartňami alebo sekerami sa usilovali z protivníka zhodiť pancier. Obmenou bývali aj súboje s kopijami alebo palicami, niekedy aj na osedlaných koňoch. Debnári sa zúčastňovali fašiangového sprievodu tzv. obručovým tancom, pri ktorom krútili nad hlavou obruče s pohármi naplnenými vínom. Kušníeri začleňovali do tohto sprievodu ceremoniál prenášania cechovej truhlice po voľbe nového cechmajstra. Keď prišli k jeho domu, tam prijali pohostenie od novej cechovej matky a roztočili tzv. trojdňový tanec. Nazývali ho aj *Zuspringer*, čiže priskakujúci, pretože za mierny poplatok mohol k tancujúcim priskočiť aj hocikto z okolostojacich. Cez Fašiangy sa konal aj obrad vyradovania garbiarskych učňov za tovarišov. Pri tomto obrade štyria mocní majstri držali vyrobenú volskú kožu, na ktorú musel vyučenec skočiť z odkvapovej ríny na streche domu. Po dopadnutí ho ešte niekoľkokrát na tej koži ponadhádzovali. V závere fašiangových slávností, na popolcovú stredu, pripravili mäsiarski tovariši ceremóniu, ktorá sa nazývala *Gansreiten*, čiže husia jazda, alebo *Gansreissen*, teda trhanie husí. Bola to pomerne drastická zábava, pri ktorej natiahli naprieč ulice povraz s uviazanými živými husami. Do súťaže sa za každý cech prihlásili dvaja mladí majstri alebo tovariši, jazdiaci na koni. Keď sa dostali pod povraz, ich úlohou bolo čo najviac sa v sedle natiahnuť, aby dočiahli niektorú z husí a odtrhli z nej čo najväčší kus, za najcennejší sa považovala hlava. V nasledujúci deň sa príslušníci mäsiarskeho cechu vybrali na tzv. *Tagereise*, čiže celodennú cestu, nazývanú aj *Schleifling*. V sprievode muzikantov obišli všetkých majstrov, v tanci vykrútili ich dcéry, za čo dostávali peňažnú odmenu, ktorá poslúžila na úhradu výdavkov s fašiangovými slávnosťami (HORVÁTHOVÁ 1974).

V porovnaní so štandardnými remeselnícko-obchodnými mestami, neprehliadnuteľnými zvláštnosťami sa diferencovali banické a vinohradnícke mestá. Nielen ich osobitným krajinným obrazom, urbanistickým uspošením a funkčným riešením ich

obydlí a verejných budov. Ozvlášťňovala ich aj pestrá škála špecifických spoločenských ustanovizní, obyčajových tradícií, folklórnych, výtvarných a ďalších kultúrnych prejavov.

Nepochybne najviac osobitostí sa spájalo s tradíciami banských miest. Všeobecne uplatňované princípy nemeckého práva mali modifikované do podoby *banického krámskeho práva*. Na čele banských závodov stál krámsky richtár – nazývaný *kramrichte*r alebo *cehmajster*. Atribútom a symbolom právomoci krámskeho richtára bola palica lopatkovitého tvaru s okrúhlou plochou hlavicou, na ktorej bol z jednej strany vyrezaný banský *címer* s prekríženým hámrikom a želiezkom, na druhej strane oválny nápis *Glyck uf* (Glück auf), čiže banický pozdrav *Zdar boh* (VOZÁR 1989).

Hoci sa odev remeselníkov a mešťanov výrazne diferencoval od odevu sedliačov a dedičanov, banské mestá sa vyznačovali aj zvláštnym stavovským odevom baníkov. Bola to slávnostná banicka rovnošata či uniforma, pozostávajúca z červených nohavíc, bieleho kabátca a zelenej lodičkovej čiapky. Pripásané mali k tomu čiernu klinovitú kožu (ktorej pôvodnou funkciou bolo chrániť baníka pri práci), nazývanej *bergleder*, *ošliador*, *podritok*. Obuté mali kožené črievy nad členky so šnurovaním na vnútornej strane. Pod kabátcom so zahnutým golierom mali okolo hrdla ovinutú čiernu šatku. Od odevu obyčajných baníkov odlišný bol odev kramárskeho richtára a odev *aušusníkov*, čiže členov banského výboru. Tí nosili biele kabátce, ktoré boli vpredu na zapínaní ozdobené šnurovaním a nazývali sa *Berkitla* či *Perkitla*. Na hlave mali vysokú valcovitú čiapku zo zeleného súkna – *kalpak* (VOZÁR 1989, PLICKOVÁ 1988).

K zvláštnostiam banských miest patrila nepostrádateľná stavba nazývaná *klopačka*. Jej najznámejším dokladom je banskoštiavnická klopačka z roku 1681. Nechýbala však ani v Kremnici, Španej Doline, na Boci, v Gelnici, Smolníku, Pukanci a v ďalších banských mestách. Pôvodne malo klopanie na drevenej doske signalizačnú funkciu. Tupé, duté avšak prenikavé zvuky klopačky zobúdzať baníkov a ešte za rannej tmy ich sprevádzali na ceste do bane. V zrýchľujúcom sa rytme zvukov klopačky baníci takmer v pokluse dobehúvali, aby včas nastúpili do práce. Dokladá to aj známa pieseň:

Stávaj, Honzo, hore, na baňu klopajú,
ak neskoro prídeš, fárat ti nedajú.
Neskoro som prišol, fárat mi nedali,
ešte ma hutmanskou palicou vydrali.

V novších časoch klopanie stratilo niekdajšiu oznamovaciu funkciu v kolobehu banickej práce. Presunulo sa do obradovej a symbolickej roviny, stalo sa dominantným prejavom a znakom baníctva pri rôznych slávnostných a zvykoslovných príležitostiach, akými

bolo úmrtie a pohreb baníka, slávnosti počas dňa sv. Barbory – patrónky baníkov, pri slávnostnom baníckom sprievode tzv. *Salamandri* a pod. (PLICKOVÁ 1988).

Z predchádzajúcich poznámok je zrejmé, že oblasti, regióny, mestá a dedinské sídla, v ktorých mali nemeckí kolonisti a ich potomkovia početnejšie zastúpenie a spravidla aj dominantnejšie postavenie, vyznačovali sa viac alebo menej výraznými kultúrnymi zvláštnosťami oproti obklopujúcemu domácemu, zväčša slovenskému prostrediu. Donedávna sa v týchto súvislostiach zvyklo zdôrazňovať, hlavne pod vplyvom nemeckými bádateľmi rozpracovanej tzv. etnickej teórie, že to boli etnicky podmienené kultúrne zvláštnosti. Koncepcie tejto teórie sa ukázali byť neudržateľné, čo sa dá argumentačne podporiť aj tým, že kultúra Nemcov na Slovensku už od čias príchodu nemeckých kolonistov nebola jednotná, mala značne diferencovanú, mnohotvárnú podobu. Takáto kultúrna diverzita bola určovaná rozdielnym hospodárskym zameraním nemeckých hostí (remeslá, baníctvo, poľnohospodárstvo, vinohradníctvo atď.), rozdielnym pôvodom kolonistov (Sasko, Švábsko, Bavorsko, Tirolsko, Štajersko, Švajčiarsko atď.), nárečovou a konfesijnou diferencovanosťou. Na kultúrnej mnohotvárnosti nemeckých regiónov a komunít sa podieľala nielen kultúrna výbava, ktorú si prinášali kolonisti z materských krajín, ale aj modifikácia a transformácia importovaných kultúrnych reálií, ku ktorej dochádzalo pri ich etablovaní v nových sídlach na Slovensku. Všetky oblasti, regióny, mestá a dediny, v ktorých sa Nemci na Slovensku usadzovali, boli etnicky zmiešané, spolu s Nemcami tam žili aj Slováci, čiastočne aj Židia, Maďari, Rusíni a ďalší. V dôsledku medzietnických interakcií, s postupujúcim časom kultúra nemeckých komunít a jazykových ostrovov nadobúdala synkretický ráz, so zastúpením prvkov rôznorodého pôvodu. Za takýchto okolností namiesto úvah o etnickej podmienenosti a etnickej znakovosti kultúrnych prvkov, opodstatnenejšie je hovoriť o určitej subkultúre tej-ktorej nemeckej komunity

Doterajší historický vývin slovenských Nemcov sa vyznačoval vysokou mierou jazykovej a kultúrnej divergencie. Život v jednotlivých nemeckých jazykových ostrovoch a enklávach bol natoľko izolovaný, že príslušníci nemeckých komunít medzi sebou takmer nekomunikovali. To spôsobovalo, že počas celého stredoveku, ako aj v ďalšom vývine až do rozpadu Rakúsko-Uhorska, medzi niekdajšími nemeckými kolonistami a ich potomkami, nedošlo k integračným procesom takého druhu, ktoré by smerovali k sformovaniu vedomia o ich etnickej spolupatričnosti. Po ich usadení sa na území Slovenska pomerne dlho pretrvávalo vedomie príslušnosti ku kmeňovým spoločenstvám – Sasi, Švábi, Bavori, Slezania, Tiroláci, Štajerci atď. V období 16.–18. storočia sa vykryštalizovalo povedomie príslušnosti k rôznym subetnickým skupinám, do ktorých sa príslušníci nemeckého etnika

integrovali na konfesijných, regionálnych, socioprofesionálnych, jazykových, kultúrnych či iných princípoch – Habáni, Zipseri, Gründleri, Mantáci, Bulineri, Handelci, Huncokári atď.

Azda najviac predpokladov k formovaniu etnického vedomia a vedomia spolupatričnosti Nemcov v Uhorsku a aj na Slovensku, malo vydávanie knižných publikácií, kalendárov, novín a ďalších neperiodických a periodických tlačí. Guttenbergov objav kníhtlače (1450) sa pomerne skoro presadil aj na Slovensku, hlavne zásluhou nemeckých mešťanov v Bardejove (Leonard Stöckel), v Levoči (V. Brener) v Bratislave (J. P. Royer) a inde. Prvými nemeckými novinami v Uhorsku boli *Presburger Zeitung* (1764–1929). V Levoči vychádzali *Zipser Anzeiger*, neskôr *Zipser Bote* (1863–1908), v Košiciach *Kaschaner Zeitung* (1872–1914), v Nitre *Pannonia* (1872–1897), v Trnave *Tirnauer Wochenblatt* (1869–1880), v Bratislave aj *Presburger Tagblatt* (1870–1924), v Kežmarku *Karpaten Post* (1880–1942), ako aj niektoré menej významnejšie (PÖSS 2005). Je nepochybné, že tieto periodiká zohrali v živote slovenských Nemcov dôležitú úlohu, avšak ich etnicko-integračná funkcia nepresahovala za hranice príslušných regiónov a komunit, ktorým boli adresované.

Značne rozkolísaný bol aj politický vývin uhorských a slovenských Nemcov. Spišskí Sasi, u ktorých zapustil silné korene protestantizmus, boli od nástupu protireformácie silne protihabsbursky orientovaní. Tým sa odlišovali nielen od konfesijné blízkyh sedmohradských Sasov, ale aj od Nemcov na juhozápadnom Slovensku, ktorí zasa viac inklinovali k Viedni (KOVÁČ 1991:15). Takáto polarizácia hlavných stredísk nemeckej minority bola vážnou prekážkou etnointegračných procesov jej príslušníkov. Treba však poznamenať, že v období, keď sa v stredoeurópskom priestranstve prebúdzali a aj rozvíjali národovné politické programy, etnická identita Nemcov na Slovensku bola poznačená pokročilým štádiom slovakizačných a hungrizačných procesov. Väčšina spišských Nemcov, ako aj Nemcov v najväčších mestách, komunikovala v troch jazykoch – v nemčine, slovenčine a maďarčine. Väzby s materskou krajinou boli už dávno popretfhané, znalosť normatívnej nemčiny sa ohraničovala iba na úzku vrstvu vzdelancov. Príslušníci nemeckých komunit rozprávali početnými staronemeckými nárečiami, ktorým príslušníci materského národa takmer nerozumeli, alebo len veľmi málo. Za takýchto okolností, keď sa v Uhorsku začal v 19. storočí, v duchu vtedajších koncepcií nacionalizmu, presadzovať politický program transformácie mnohonárodnostného Uhorska, do etnicky homogénneho/národného štátu s jednotným maďarským národom, prevažná časť Nemcov na Slovensku, hlavne na Spiši, nechápala takýto politický program vládnúceho národa, ako ohrozenie svojich existenčných záujmov. Práve naopak, v relatívne krátkom čase – od rakúsko-uhorského

vyrovnania po rozpad tejto monarchie, veľká časť spišských a ďalších Nemcov na Slovensku sa programovo vydala na cestu maďarizácie. Nebránili sa jej, pretože ju vnímali ako prostriedok spoločenskej a politickej emancipácie. Začiatkom 20. storočia bola maďarizácia nemeckého etnika na Slovensku prakticky zavŕšená (OLEJNÍK 2004:140).

Rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik Československej republiky priniesli zásadný obrat vo vývine Nemcov na Slovensku. Prerušila sa spojitosť s nemeckými ostrovmi v niekdajšom Uhorsku a vznikli väzby so sudetskými Nemcami v Čechách. V tomto období sa vytvorili dovtedy nebývalé podmienky pre oživenie nemeckého povedomia a presadzovanie koncepcie veľkonemeckého národa. Využívali sa k tomu predovšetkým politické a ideologické prostriedky. Nemci na Slovensku sa začali aktívne podieľať na spoločenskom a politickom živote novoutvoreného Československa. V roku 1929 vznikla Karpatskonemecká strana, ktorá sa v roku 1938 zmenila na Nemeckú stranu. Jej programom sa stalo politické zjednotenie a osvojenie národnosocialistickej ideológie u všetkých Nemcov na Slovensku. Pri zabezpečovaní týchto cieľov sa rozprúdila intenzívna kooperácia s komunitou sudetských Nemcov. V týchto súvislostiach historikovia poukázali na to, že nacifikácia nemeckej minority na Slovensku síce oživila a upevnila etnickú/národnú identitu jej príslušníkov, avšak „mala nevyhnutne negatívne dôsledky na vzťahy so značnou časťou slovenského obyvateľstva. Arogancia, s akou Nemecká strana Franza Karmasina manifestovala nadradenosť Nemcov, ostentatívne kopírovanie propagandistických praktík hitlerovskej strany NSDAP i pokusy získať privilegované postavenie na Slovensku, viedli k odcudzeniu medzi Slováckmi a Nemcami a boli jednou z príčin ľahostajnosti, s akou slovenská verejnosť vnímala represálie voči príslušníkom nemeckej minority po porážke Nemecka“ (OLEJNÍK 2004:141). Ako je známe, na príkaz H. Himmlera spolu s ustupujúcimi hitlerovskými vojskami bolo počiatkom roka 1945 zo Slovenska evakuovaných asi 120 tisíc Nemcov. Časť z nich sa vrátila do svojich domovov. Avšak na základe tzv. Benešových dekrétov, v roku 1946 bolo zo Slovenska odsunutých ďalších asi 32 tisíc Nemcov. Odhaduje sa, že po týchto mocenských krokoch zostalo na Slovensku 15–20 tisíc Nemcov. Čiže len asi jedna desatina z početnosti, akú mala nemecká komunita na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia.

Po druhej svetovej vojne bol vývin nemeckej národnosti na Slovensku poznačený nielen zdecimovaním jej početnosti, ale aj tým, že v zmysle vydaných zákonov boli Nemci, až na nepatrné výnimky, v zmysle tézy o kolektívnej vine, zbavení občianskych práv. Po ich prinavrátení sa Nemcom niekoľko desaťročí nepriznával status národnostnej menšiny. Za takýchto okolností samotní príslušníci nemeckej minority, traumatizovaní vojnovými a povojnovými udalosťami, ako aj represívnymi praktikami komunistického režimu, sa

k svojej etnicite zväčša ani nehlásili. Nasvedčujú tomu aj demografické údaje zo sčítania obyvateľstva. V roku 1950 sa k nemeckej národnosti prihlásilo 5179 a v roku 1981 iba 2918 obyvateľov. K zmene tohto trendu došlo po páde totalitného režimu a s nástupom demokratizácie politického a spoločenského života na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov. V roku 1990 bol v Medzeve založený *Karpatskonemecký spolok na Slovensku*, ktorý združuje okolo päť tisíc členov vo viac ako tridsiatich miestnych organizáciách. V roku 1992 boli obnovené nemecké materské, bilingválne základné a stredné školy. Od deväťdesiatych rokov vychádza mesačník *Karpatenblatt*, úspešnú činnosť rozvíja aj Múzeum kultúry karpatských Nemcov so sídlom v Bratislave. V súčasnosti je najvyššia koncentrácia nemeckého obyvateľstva v Kunešove pri Handlovej, v spišských lokalitách Medzev a Chmeľnica. Spomedzi miest najväčší počet Nemcov je v Bratislave.